

TARTU ÜLIKOOL
ÕIGUSTEADUSKOND
Avaliku õiguse instituut

Regiina Lebedeva

ISIKU ÄRATUNDMISEKS ESITAMINE JA SEDA MÕJUTAVAD FAKTORID

Magistritöö

Juhendaja
TÜ Avaliku õiguse instituudi teadur Kristjan Kask PhD

Tallinn
2013

SISUKORD

Sissejuhatus	4
1. Äratundmiseks esitamise spetsiifika.....	8
1.1 Kujunemine Eesti õiguses.....	8
1.2 Äratundmiseks esitamise mõiste.....	11
1.3 Äratundmiseks esitamise protokoll.....	19
2. Äratundmiseks esitamise taktikalised põhimõtted	23
2.1 Äratundjapõhised tegurid.....	25
2.1.1 Stabiilsed tunnistajapõhised tegurid	25
2.1.2 Muudetavad tunnistajapõhised tegurid.....	26
2.1.3 Ütluste (aruande) stiil	27
2.1.4 Stabiilsed kahtlusaluse põhised tegurid.....	28
2.1.5 Muudetavad kahtlusaluse põhised tegurid.....	28
2.1.6 Keskkonnategurid.....	29
2.2 Süsteemitegurid	31
2.2.1 Äratundmiseks esitatud rea kallutus.....	31
2.2.2 Silmatorkava erinevuse kallutus.....	33
2.2.3 Riietusepõhine kallutus	35
2.2.4 Esitamismeetodi kallutus.....	35
2.2.5 Küsitlejast lähtuv kallutus	38
3. Isiku äratundmiseks esitamine Eesti praktikas	42
3.1 Valim.....	42
3.2 Süütegude koosseis	43
3.3 Äratundmise aluseks olevad tunnused.....	44
3.4 Äratundmiseks esitamise tulemust mõjutavad tegurid	46
3.4.1 Tunnistajapõhised tegurid.....	46
3.4.2 Ütluste (aruande) stiil	47
3.4.3 Kahtlusaluse põhised tegurid.....	48
3.4.4 Keskkonnategurid.....	48
3.4.5 Silmatorkava erinevuse kallutus.....	50
3.4.6 Riietusepõhine kallutus	51

3.4.7	Äratundmiseks esitatud rea ja esitamismeetodi kallutus	52
3.4.8	Küsitlejast lähtuv kallutus	54
3.5	Formaalsed puudused	56
	Kokkuvõte	59
	<i>Summary</i>	65
	Kasutatud allikad	69
	LISA Äratundmiseks esitamise protokoll.....	71

Sissejuhatus

Kohtueelse menetluse eesmärk kriminaalmenetluse seadustiku (*edaspidi KrMS*)¹ § 211 lg 1 kohaselt on tõendusteabe kogumine ja muude tingimuste loomine kohtumenetluseks. Võistlevas kohtumenetluses peaks tegelike faktiliste asjaolude tuvastamisel olema eriti suur tähtsus, sest kohus otsustab isiku süüküsimuse tõendite põhjal, mida kaitsja või süüdistaja on kohtule esitanud ja mida kohus on vahetult uurinud.² Seetõttu on kohtueelse menetluse staadiumis kogutavate tõendite kvaliteedi ja usaldusväarsuse kindlustamise küsimus aktuaalne. Kuriteo tegelike faktiliste asjaolude võimalikult täpse väljaselgitamise vajalikkuses ei ole põhjust kahelda.

Kohtueelne menetlus on eeskätt prokuratuuri (KrMS § 30 lg 1) ja uurimisasutuste (KrMS § 32 lg 1) kätes. Eelduslikult peaksid need asutused tagama ka usaldusväärsete tõendite kogumise, kuna näiteks kaitsja võimalused sekkuda kohtueelsesse menetlusse ja selle raames tõendite kogumisse on lõppkokkuvõttes üsnagi marginaalsed.

Üheks tõendite kogumise viisiks kohtueelses menetluses on äratundmiseks esitamine. Isiku äratundmiseks esitamine on kriminaalmenetluse toiming, mille vajalikkuse üle otsustab menetleja. Äratundmiseks esitamise teel saadud tõend on isikuline tõend. Isikulise tõendi allikaks on inimene ja tõendi usaldusväarsuse garantii ei pruugi olla saajaprotsendiline juba seepärast, et inimesele on loomuomane eksida ja unustada, sealjuures ei ole välistatud ka nt inimese mõjutamine. Isikulise tõendi usaldusväarsuse problemaatika prevalveerib selgelt esemelise tõendi ees. Antud tõendi sisuga võib sagedamini kaasneda faktiliste asjaolude edastamisel eksimusi.³ Ka tõendite koguja on kriminaalmenetluses menetleja, so inimene, kes võib samuti eksida.

Identifitseerimise õigsus ei sõltu ainuüksi tunnistaja heast tahtest ja aususest. Äratundmises sisalduv ütlus on keeruka protsessi lõpptulemus ning see protsess on äärmiselt tundlik välistele mõjutustele. Äratundmine toimub kolmeastmelise protsessi tulemusel läbi tajumise, salvestamise ja taasesitamise. Igas eelnimetatud faasis võivad esineda mitmed tegurid, mis mõjutavad identifitseerimise usaldusväarsust ja selle kaudu ka äratundmiseks esitamise teel saadud tõendi

¹ Kriminaalmenetluse seadustik. – RT I, 03.05.2013, 13 ... RT I, 03.05.2013, 12.

² RKKKo 3-1-1-19-08 (07.05.2008), p 8.

³ Kroonberg, R. Isikulise tõendi problemaatika kriminaalmenetluses ja võimalikud lahendused. Sisekaitseakadeemia toimetised (8), Tallinn 2009, lk 103.

väärtust. Informatsiooni reprodutseerimise käigus toimub varem tajutud sündmuse asjaolude esitamine, mis vormistatakse ütlustena ülekuulamisprotokollides ning isiku äratundmisena või mitteäratundmisena äratundmiseks esitamise protokollides.

Äratundmiseks esitamisel püüab tunnistaja taastada varem tajutut. Viis, kuidas äratundmiseks esitamist läbi viiakse, omab otsustavat mõju identifitseerimise usaldusväärsusele. Äratundmiseks esitamise toiming on juba iseenesest potentsiaalne veaallikas. Selle uurimistoimingu tulemust on lihtne sugestiivsete mõjutustega võltsida ning väaridentifitseerimist on hiljem võimatu korrigeerida. Hilisemalt ei ole võimalik äratundmiseks esitamist korrata, sest isegi teistkordne mõjutusteta toiming ei oma mingisugust tõendiväärtust. Esimese äratundmiseks esitamise protseduuri käigus saadud mulje eeldatavast kurjategijast võib asuda teadvuseväliselt algse taju asemele ja asendada selle täielikult. Kuna see protsess võib toimuda teadvuseväliselt, siis ei oma tähtsust ka tunnistaja kinnitused selle kohta, et ta on esmasest uurimistoimingust mõjutamata.

Äratundmiseks esitamise tulemuse usaldusväärsuse hindamise aspektist on kindlasti olulised ka need isiku tunnuseid kirjeldavad ütlused, mis KrMS § 81 lõikest 1 tulenevalt on andnud äratundja ülekuulamisel enne äratundmiseks esitamist. Just paljuski nende erineval ajal antud ütluste võrdlemise kaudu on võimalik kontrollida äratundja järelduste usaldusväärsust. Eelnevate ütluste võrdlemisel äratundmise aluseks olevate tunnustega on võimalik välja selgitada, kas isik võis olla toimingu käigus allutatud tahtlikele või tahtmatutele mõjutustele.

Lähtuvalt eelnevast on püstitanud kaks uurimisküsimust, millele käesolevas magistritöös vastust otsitakse:

- 1) Kui hästi ja milliste tunnuste alusel tunnistaja äratundmiseks esitamisel isiku ära tunneb ja kuidas see on seotud eelneva isikukirjeldusega?
- 2) Millised tegurid mõjutavad äratundmiseks esitamise tulemust?

Magistritöö eesmärk on uurida, milline on isiku äratundmiseks esitamisel saadud tõendi kogumis- ja kasutamisproblemaatika. Samuti on eesmärgiks välja selgitada menetlustaktikalised suundumused isiku äratundmiseks esitamisel ning võrrelda Eesti praktikat välisriikide praktikaga antud valdkonnas. Saksamaa ja Ameerika Ühendriikide kohtupraktika kohaselt on kahtlustatava vale identifitseerimine tunnistaja poolt üks peamisi vääralt süüdimõistmise põhjusi kriminaalmenetluses. Töö kirjutamisel on kasutatud põhiliselt äratundmiseks esitamist käsitlevat

teemakohast kirjandust, õigusakte, artikleid õiguslastest ajakirjadest ning välisriikides läbiviidud uuringuid.

Magistritöö koosneb kolmest peatükist. Teoreetilises osas tutvustatakse äratundmiseks esitamise mõistet ja toimingu ettevalmistamisprotsessi. Lisaks on lühidalt vaadeldud äratundmiseks esitamise subjekte ja eelduseid. Edasiselt on kogu töö keskendunud vaid isiku äratundmiseks esitamisele. Teine peatükk käsitleb isiku äratundmiseks esitamist mõjutavaid faktoreid, mis on jagatud äratundjapõhisteks ja süsteempõhisteks teguriteks. Samuti antakse ülevaade üldistest menetlustaktikalistest põhimõtetest tuginedes peamiselt välisriikides läbi viidud uuringute tulemustele. Kolmandas peatükis vaadeldakse menetlusõiguslike reeglite ja menetlustaktikaliste nõuete ning praktika omavahelisi seoseid. Andmete analüüsi tulemuste kaudu püütakse leida vastus, kas äratundmiseks esitamise toimingu läbiviimisel Eesti kriminaalmenetluses järgitakse üldisi taktikalisi nõudeid ning kas äratundmiseks esitamine täidab praktikas ülesande, mida selle uurimistoimingu mõte ette näeb. Menetlustaktikaliste nõuete ja äratundmiseks esitamise toimingu vahel ilmnunud konfliktide puhul püütakse välja pakkuda lahendusi isiku äratundmiseks esitamise parimaks toimimiseks ning seeläbi saadud tõendi usaldusväarsuse tagamiseks.

Empiirilises uuringus koguti andmeid kohtumenetluse läbinud kriminaaltoimikutest. Eelnevalt kohtulahendite analüüsist selgus, et prokurör on tõendina kasutanud äratundmiseks esitamise ridasid, kus tunnistaja (sh kannatanu) on isiku õigesti ära tundnud. See tegi aga keeruliseks objektiivse uurimise, kui hästi tunnistajad isikuid tegelikult ära tunnevad. Seetõttu tekkis vajadus tutvuda ka Põhja Prefektuuris isikuvastaste ja varavastaste kuritegude kriminaaltoimikutega, milles on uurimistoiminguna kasutatud äratundmiseks esitamist. Politsei- ja Piirivalveameti Uurimistöõde kooskõlastamise komisjon ei võimaldanud ligipääsu Põhja Prefektuuri kriminaaltoimikutele. Seetõttu on empiirilise uurimuse valimi moodustamiseks kasutatud Harju Maakohtu Liivalaia kohtumaja toimikuid, mis leiti eelneva kohtulahendite analüüsi kaudu juhuvaliku meetodil, ja Tartu mnt 2008. aastal jõustunud lahenditega toimikuid. Liivalaia kohtumajas tutvuti 19 toimikuga, mis sisaldasid 41 äratundmiseks esitamise protokollit. Harju Maakohtu Tartu mnt kohtumajas tutvuti 19 toimikuga, mis sisaldasid 50 äratundmiseks esitamise protokollit. Kokku on analüüsitud 38 toimikut, mis sisaldasid 91 äratundmiseks esitamise protokollit.

Saadud andmeid on analüüsitud ning võrreldud menetlusõiguslike reeglite ja menetlustaktikaliste nõuetega. Analüüsi tulemusena selgitatakse välja probleemid, mis võivad esile kutsuda vääridentifitseerimisi ja vähendavad äratundmiseks esitamise teel saadud tõendi usaldusväärsust. Saadud tulemused võetakse aluseks võimalike menetlustaktikaliste ettepanekute ja soovitude tegemisel. Kuna äratundmiseks esitamise läbiviimist reguleerib õiguslikult kriminaalmenetluse seadustikus vaid kaks paragrahvi (KrMS § 81 ja 82), siis on antud valdkonnas oluline just asjakohase menetlustaktika väljatöötamine.

Analüüsitava valdkonna probleematika on aktuaalne, kuna välisuuringud näitavad ilmselgelt arenguid äratundmiseks esitamise meetodika vallas, kuid Eesti regulatsioon on püsinud praktiliselt muutumatuna alates 1961. aasta Eesti NSV kriminaalprotsessi koodeksi jõustumisest. Alates eelmise sajandi 80. aastatest arutletakse järjepidevalt selle üle, milline esitlusmeetod annab äratundmiseks esitamisel usaldusväärsemaid tulemusi, kas samaaegne äratundmiseks esitamine või järjestikune äratundmiseks esitamine. Sellest hoolimata võimaldab Eesti kriminaalmenetluse seadustik endiselt vaid samaaegse valikäratundmise kohaldamist. Ilmselgelt on vaja antud valdkonnas arvestada uute arengutega ja kaaluda võimalike regulatsioonide kaasajastamist.

1. ÄRATUNDMISEKS ESITAMISE SPETSIIFIKA

1.1 Kujunemine Eesti õiguses

Eesti 1929.a kriminaalseadustikul (mis kehtima hakkamiseks vajab 1934. a. kriminaalkohtupidamise seadustikku) põhinevas kriminaalprotsessi õpperaamatus kirjutab Richard Räägo, et tõendeid võib liigitada järgmistesse kategooriatesse: 1) kohtualuse seletus, 2) tunnistaja öeldis, 3) asjatundja arvamus, 4) asitõend ja 5) kirjalik tõend.⁴ Tunnistaja öeldise all mõisteti seletust sündmusest, mida annab isik, kes seda sündmust on oma meeltega tajunud.⁵ Äratundmiseks esitamist kui uurimistoimingut otseselt ei mainita ja võib eeldada, et tänapäevases mõistes äratundmiseks esitamist kui uurimistoimingut sellel ajal läbi ei viidud. Võib aga eeldada, et kui tunnistaja otseselt kurjategijale osutas, siis käsitleti seda kui tunnistaja öeldist. Küll aga sisaldab teos juba viiteid tunnistaja taju usaldusväarsusele, mis tänapäevases äratundmiseks esitamises omab olulist rolli. Nimelt kirjutab R. Räägo järgmist: „*Kuigi /tunnistaja öeldis/ kvaliteedilt kuulub kõige sagedamini kohtus esinevate tõendite liiki, siis kvaliteedilt ei ole ta seda mitte. Kohtukogemused ja katseline psühholoogia on tugevasti kõigutanud usku selle tõendi täpsusesse./.../ Öeldise täpsusele avaldab mõju loendamatu arv tegureid, näit. tunnistaja iga, sugu, iseloom, haridus, elukutse, tervis, väsimusaste, meeleolu, sugestioon jne.*“⁶ Kirjalike tõendite osas märgib R. Räägo, et need kujutavad suuliste tõendite märkmeid. Avandusel või eeluurimisel toimetatud vaatluse, läbivaatuse, otsingu, võetuse ja ekspertiisi protokollid kuuluvad avaldamisele, kui seda nõuavad pooled või kui kohus selle tunnistab tarvilikuks.⁷ Seega 1937. aastal äratundmiseks esitamise protokollid kui kirjalikke tõendeid ei eksisteerinud.

1965. aasta Eesti NSV kriminaalprotsessi koodeksi (edaspidi ENSV KrPK) kommenteeritud väljaanne⁸ käsitleb äratundmiseks esitamist eeluurimise osas §-des 137 ja 138 (teine osa 13. peatükk) ning kohtuliku uurimise osas §-s 248 (kolmas osa 23. peatükk). ENSV KrPK § 64 sätestas, et uurimis- ja kohtutoimingute protokollid, mis sisaldavad kriminaalasjas tähtsust omavaid faktilisi andmeid, on kriminaalasjas tõenditeks, kui nad on vormistatud nimetatud

⁴ Räägo, R. Kriminaalprotsessi õpperaamat. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus 1937, lk 223.

⁵ Räägo, lk 227.

⁶ Räägo, lk 240.

⁷ Räägo, lk 253 – 254.

⁸ Raudsalu, V. Eesti NSV Kriminaalprotsessi koodeks. Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: Kirjastus „Eesti Raamat“ 1965.

koodeksi eeskirjade kohaselt (I osa 4. peatükk – tõendid). Eraldi peatükina olid väljatoodud nõuded protokollidele (I osa 6. peatükk - protokollid). Äratundmiseks esitamise objektideks võisid olla isikud, laibad, esemed ja loomad.⁹

Isiku eelnev ülekuulamine oli oluline juba 1960. aastatel, kuid see ei olnud konkreetselt seadusesättes kirjas. 1986. aasta 1. aprillil kehtinud ENSV KrPK §-s 137 oli juba eraldi lõikena välja toodud eelneva ülekuulamise kohustus.¹⁰ Isiku ülekuulamisel tuli selgitada esiteks tajumisel esinenud tingimused ja teiseks tajutava objekti tunnused võimalikult üksikasjalikult. Isiku puhul tuli lasta kirjeldada tema välistunnuseid võimalikult kõikide isikukirjelduse nõuete kohaselt, tema rõivastust, peakatet, jalanõusid, häält, kõnnakut jne.¹¹ Kui esimese ülekuulamise ja äratundmiseks esitamise vahele jäi pikk aeg, oli soovitatav isik vahetult äratundmiseks esitamise eel tema poolt varem tajutud isiku ja tajumistingimuste suhtes uuesti üle kuulata.

ENSV KrPK § 137 lg 3 sätestas, et äratundmiseks esitatav isik esitatakse äratundjale vähemalt kolme samast soost, omavahel võimalikult sarnaste isikute seas. Isik tuli äratundmiseks esitada vähemalt kahe isikuga koos. Seega oli juba siis äratundmiseks esitatava grupi minimaalseks suuruseks kolm isikut. Kommentaarides on öeldud, et esitatavate isikute koguarv grupis ei tohiks ületada kuut. Kuid on öeldud ka seda, et uurija peab igaks konkreetseks juhuks valima kohase grupi suuruse. Nii on näiteks väsinud isiku, lapse või vaimselt vähearenenu puhul soovitatav grupi suurus valida minimaalne.¹² Isiku äratundmiseks esitamisel peavad temaga koos esitatavad isikud olema samast soost ja omavahel võimalikult sarnased: enam-vähem niisama pikad, sama värvi juustega, võimalikult sarnaste keha ning näo tunnustega ja sarnase rõivastusega.¹³ On öeldud ka seda, et kui isik, kellele esitatakse isik või ese äratundmiseks, avaldab, et ta temale esitatud isiku või eseme ära tunneb, tehakse talle ettepanek seletada, missuguste tunnuste järgi ta need ära tundis. See võimaldab kontrollida, kas isik tundis talle esitatud objekti ära just nende tunnuste põhjal, mis ta oli avaldanud varasemal ülekuulamisel.¹⁴

⁹ Raudsalu, lk 249.

¹⁰ Eesti NSV kriminaalprotsessi koodeks. Ametlik tekst muudatuste ja täienduste seisuga 1. aprill 1986.a. Eesti NSV Justiitsministeerium. Tallinn Kirjastus „Eesti Raamat“ 1986, § 137 lg 2.

¹¹ Raudsalu, lk 250.

¹² Raudsalu, lk 250.

¹³ Raudsalu, lk 250.

¹⁴ Raudsalu, lk 250.

ENSV KrPK ei näinud eraldi sättena ette võimalust esitada isik äratundmiseks fotode järgi, kuid kommentaaridest nähtuvalt oli selline viis lubatud väga erandlikel juhtudel, nimelt siis, kui mingil põhjusel polnud võimalik neid objekte endid esitada, nimetatud toimingu sooritamine oli aga tingimata vajalik. Kommentaaridest selgub, et äratundmiseks esitamise tulemuste hindamisel tuleb arvestada, et fotode alusel on äratundmine raskem.¹⁵ Samas oli koodeksi järgi kohustuslik fotografeerida esiteks kogu esitatav objektide grupp ja teiseks äratundmiseks esitatav objekt isoleeritult. Äratundmiseks esitamise protokollile esitatavad nõuded mahuvad ära ühte lausesse, kuid kommentaaride alusel on selles ühes lauses hõlmatud kõik hetkel kehtivad nõuded protokollile. ENSV KrPK kohaselt pidid protokollile alla kirjutama ka äratundmiseks esitatu ja isikud, kes esitati temaga koos.¹⁶ Äratundmiseks esitamine pidi toimuma manukate juuresolekul ning manukas pidi protokollile ka alla kirjutama. Manukate juuresviibimise kohustus eksisteerib veel ka 1986. aasta redaktsioonis.

03.04.1997.a jõustunud kriminaalmenetluse koodeksis¹⁷ (edaspidi KrMK) ei ole võrreldes varasemaga mingeid muudatusi toimunud. Kadunud on vaid § 137 lg 9, mis sätestas, et äratundmiseks esitamine toimub manukate juuresolekul. KrMK § 137 lg 1 sätestas juba eraldi lõikena, et erandjuhtudel võis äratundmiseks esitamine toimuda fotode, heli- või videosalvestuse alusel. Hetkel kehtiv seadustik sätestab aga, et vajaduse korral esitatakse isik, asi või muu objekt äratundmiseks foto, filmi või heli- või videosalvestise järgi. Seega on erandjuhud asendunud vajadusega ning praktikast tulenevalt on fotode järgi isiku äratundmiseks esitamine pigem tavapärase meetod, vahetuid isikute rivisid esitakse äratundjale harva.

Erinevalt hetkel kehtivast KrMS-st, võimaldasid nii ENSV KrPK kui KrMK isiku äratundmiseks esitada ka esimese astme kohtu menetluses. Paragrahv 248 lg 1 sätestas, et kohus võis nii omal initsiatiivil kui ka mõne menetlusosalise taotlusel esitada kohtualusele, tunnistajale või kannatanule äratundmiseks isiku või eseme, kui neid varem äratundmiseks ei olnud esitatud. Seega oli kohtumenetluses selle uurimistoimingu kasutamise eelduseks asjaolu, et äratundmiseks esitamist ei olnud varem läbi viidud. Korduv äratundmiseks esitamine kohtumenetluses ei olnud lubatud. Pärast isiku äratundmiseks esitamist kohtumenetluses oli kohtul ja menetlusosalistel

¹⁵ Raudsalu, lk 252.

¹⁶ Raudsalu, lk 253.

¹⁷ Kriminaalmenetluse koodeks. Väljaandja Justiitsministeerium. Juura, Õigusteabe AS, 1997.

õigus äratundjale täiendavaid küsimusi esitada (§ 248 lg 3). Esimese astme kohtus äratundmiseks esitamise võimalus kaotati 2004. kehtima hakanud kriminaalmenetluse seadustikuga.

Üldjoontes ei ole aga äratundmiseks esitamise regulatsioonis võrreldes eelnevate redaktsioonidega märkimisväärseid erinevusi. ENSV KrPK ja KrMK kohaselt tuli isik esitada äratundmiseks koos vähemalt kahe samast soost ja äratundmiseks esitatavaga välimuselt võimalikult sarnase isikuga. Seega isikute rivi moodustamise osas on nõuded samad, endiselt peab isikute rivi moodustuma vähemalt kolmest isikust, sh vähemalt kaks isikuga sarnast kontrollgrupi objekti. Sätte sõnastusest tulenevalt võib järeldada, et Eesti kriminaalmenetluses ei olnud varasemalt ja ei ole ka käesoleval ajal võimalik isikute järjestikune äratundmiseks esitamine.¹⁸

Kui KrMK sätestas eraldi lõikes, et äratundmiseks esitatavale isikule tehakse enne äratundmiseks esitamise algust ettepanek valida endale omal soovil koht esitatavate isikute hulgas, siis käesolevast redaktsioonist saab protokolli sätetest järeldada, et kahtlustatav saab ka praegu koha ise valida (KrMS § 82 lg 1 p 3).

1.2 Äratundmiseks esitamise mõiste

Äratundmiseks esitamine on vajalik juhtudel, kui politseil on kahtlusalune ja üks või mitu kuriteo tunnistajat. Äratundmiseks esitamine on uurimistoiming, mille toimetamisel äratundmist võimaldavate tunnuste ja tajumistingimuste osas eelnevalt ülekuulatud kahtlustatav, kannatanu või tunnistaja mälu järgi võrdleb talle vastavalt kriminaalmenetluse seadustiku sätetele ning menetlustaktika nõuetele ja soovitudele esitatud objekti tunnuseid tema poolt varem tajutud kuriteosündmusse puutuva objekti tunnustega ning teeb järelduse objekti samasusest, sarnasusest või erinevusest.¹⁹ KrMS § 81 lõike 1 järgi võib vajaduse korral menetleja isiku, asja või muu objekti esitada ülekuulatud kahtlustavale, süüdistatavale, kannatanule või tunnistajale äratundmiseks. Kõige sagedamini on äratundjaks tunnistaja ja kannatanu.²⁰ Äratundmiseks esitamise vajaduse üle otsustab uurija.

¹⁸ „koos“ vähememalt kahe sellega sarnase objektiga eeldab, et isikuid esitatakse äratundjale samaaegselt.

¹⁹ Lindmäe, H. Menetlustaktika I. Tartu Ülikool 1995, lk 88.

²⁰ Lindmäe, lk 89.

Selle uurimistoimingu sisu on identifitseerimine, kus identifitseeritavaks jäljeks on äratundja teadvuses säilinud mälukujutus varem tajutud objektist.²¹ Tunnistajalt nõutav sooritus seisneb tema mälus säilinud tajupildi võrdluses talle äratundmiseks esitatuga. Seega otsitavaks identifitseeritavaks objektiks on äratundja poolt varem tajutud objekt, äratundjale ühes grupis esitatud objektid on aga kontrollgrupi objektideks ehk segajateks (*fillers*). Äratundmiseks esitamise protseduur algab tunnistaja poolt antud kirjeldusega kurjategijast (mida kasutatakse rivi konstrueerimiseks) ja lõppeb tunnistaja katsega identifitseerida objekt ravis.²²

Äratundmise objekti järgi kõneldakse isiku, eseme ja looma äratundmiseks esitamisest ning laiba esitamisest isiku äratundmiseks. KrMS § 81 lg 1 ei piiritle äratundmiseks esitatavate objektide ringi. Äratundmiseks võib esitada isiku või muu objekti. Sagedamini on äratundmiseks esitamise objektideks inimesed, esemed, loomad ja surnukehad; harvem hooned, ruumid, paikkonnad, dokumendid. Isiku äratundmiseks esitamist võib kohaldada ülekuulatud kahtlustatavale, süüdistatavale, kannatanule ja tunnistajale. Kaks viimast on koostöök kohustatud, v.a olukorras kus neil on õigus ütluste andmisest keeldumiseks. Seevastu kahtlustataval ja süüdistataval ei ole kriminaalmenetluses kohustust ennast inkrimineerida, st tõendada enda süü puudumist. Põhimõtte tuleneb Põhiseaduse §-st 22 ja Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni²³ artiklist 6 lg-st 2, mis sätestab, et igauht, keda süüdistatakse kuriteos, peetakse süütuks seni, kuni tema süü ei ole seaduse kohaselt tõendatud. Antud põhiõigusele tuginevalt ei saa aga keelata enese suhtes seaduslikke menetlustoiminguid, mis ei seondu ütluste andmisega, sh äratundmiseks esitamine. Erialakirjanduses on siin siiski domineeriv arusaam, et süüdistatava kohustus alluda mis tahes menetlustoimingutele tähendab üksnes passiivset allumiskohustust. Seega ei peeta lubatavaks sundida süüdistatavat äratundmiseks esitamise raames äratundmist väidetavalt kergendavaid grimasse tegema või siis demonstreerima enese spetsiifilist (näiteks lonkavat) kõnnakut.²⁴

Äratundmiseks esitamises kui uurimistoimingu osalejateks on:

- 1) äratundja - identifitseeriva jälje kandja;

²¹ Lindmäe, lk 88.

²² Beaudry, J., Lindsay, R. and Dupuis, P. Procedural Recommendations to Increase the Reliability of Eyewitness Identifications. Practical Psychology for Forensic Investigations and Prosecutions. Edited by Mark R. Kebell and Graham M. Davies. 2006 John Wiley & Sons, Ltd., p 34.

²³ Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon. – RT II 2010, 14, 54.

²⁴ Eesti Vabariigi Põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne 2012, § 22 komm 32.2. – Arvutivõrgus: <http://www.pohiseadus.ee/ptk-2/pg-22/> (23.02.213).

- 2) äratuntav objekt - kontrollitav identifitseeritav objekt;
- 3) kontrollgrupi objektid;
- 4) äratundmiseks esitatud objektid - äratuntav objekt ja kontrollgrupi objektid;
- 5) äratuntuks osutunud objekt - kes või mis jättis identifitseeriva jälje, st. kelle samasus tuvastati äratundmise protsessis.²⁵

Äratundmiseks esitamise meetoditeks on samaaegne äratundmiseks esitamine (*simultaneous lineup*) ja järjestikune äratundmiseks esitamine (*sequential lineup*). Samaaegsel äratundmiseks esitamisel kalduvad tunnistajad võrdlema rivi liikmeid teineteisega leidmaks, milline nendest võrreldes teiste rivi liikmetega sarnaneb kõige enam kurjategijaga, seda protsessi nimetatakse võrdlev/relatiivne hinnang (*relative judgment*, Wells, 1984).²⁶ Järjestikuse äratundmiseks esitamise puhul esitatakse võrreldavad isikud äratundjale üksteise järel üksikult sellisel moel, et äratundja peab kohe otsustama, kuigi ta ei näe järgmisena esitatavaid isikuid. Selline protsess sunnib tunnistajaid kasutama rohkem „absoluutseid“ kriteeriume (*absolute judgment*, Lindsay ja Wells, 1985) - kas see isik on kurjategija või ei - selle asemel, et kasutada relatiivset hinnangut - kas see isik on rohkem sarnane kurjategijale, kui teised rivi liikmed?²⁷ Kasutades absoluutse hinnangu strateegiat võrdleb tunnistaja igat rivi liiget oma mälupildiga. Kui sarnasus mälupildi ja rivi liikme vahel ei ole piisavalt tugev, siis tunnistaja ei vali isikut välja.

KrMS § 81 lg-s 2 sätestatud valikäratundmiseks esitamine, kus äratuntav objekt esitatakse äratundmiseks koos vähemalt kahe võimalikult sarnase objektiga, jaguneb isiku äratundmiseks esitamise korral omakorda avalikuks valikäratundmiseks esitamiseks ja varjatud valikäratundmiseks esitamiseks. Avaliku valikäratundmiseks esitamise korral näevad äratuntav ja äratundja teineteist. Varjatud äratundmiseks esitamise korral äratundja näeb äratuntavat, kuid äratuntav ei näe äratundjat. Varjatud äratundmiseks esitamine on soovitatav, kui äratundja ei tohi olla kahtlustatavale teada või kui otsese konfrontatsiooni situatsioon ei ole äratundja isikule soovitatav.²⁸ KrMS § 81 lg 3 võimaldab äratundmiseks esitamist objektikogumit moodustamata. Objektikogumit ei moodustata, kui äratundmiseks esitatavaks objektiks on surnukeha või selle osad isiku äratundmiseks, paikkond, ruum, hoone või muu objekt, mida ei ole võimalik esitada

²⁵ Öpik, R. Äratundmiseks esitamine. Õpiobjekt 2011. – Arvutivõrgus:

<http://stud.sisekaitse.ee/opik/Aratundmiseks%20esitamine/index.html> (11.08.2012).

²⁶ Steblay, N., Dysart, J., Fulero, S., Lindsay, R.C.L. Eyewitness Accuracy Rates in Sequential and Simultaneous Lineup Presentations: A Meta Analytic Comparison. *Law and Human Behavior*, Vol. 25, No. 5 2001, p 459.

²⁷ Steblay, Dysart, Fulero, Lindsay, p 460.

²⁸ Öpik, R. (viide 25).

ühel ajal ning oma tunnustelt teistest oluliselt erinev, unikaalne objekt, millega sarnaseid ei ole võimalik leida.²⁹ Kriminaalmenetluse seadustiku alusel on võimalikud vahetu äratundmiseks esitamine, äratundmiseks esitamine foto järgi, äratundmiseks esitamine videosalvestise järgi ja äratundmiseks esitamine helisalvestise järgi.

Otsustades esitada objekt äratundmiseks foto või videosalvestise vahendusel, on vaja arvestada sellega, et see raskendab oluliselt objekti äratundmist. See on tingitud sellest, et foto on tasapinnaline, mõõtudelt originaalist erinev (tavaliselt väiksem), staatiline ja ei kajasta kõiki objekti tunnuseid kogu mahus.³⁰

Äratundmiseks esitamine foto või videosalvestise järgi tehakse tavaliselt siis, kui:

- 1) kahtlustatavat ei ole võimalik vahetult äratundmiseks esitada või on eeldatav, et ta oluliselt takistab äratundmist;
- 2) äratuntava välimus on oluliselt muutunud;
- 3) muud viisid on vastuvõetamatult kulukad;
- 4) kui äratuntav ei pea teadma tema suhtes alustatud uurimisest;
- 5) kahtlustatav ei ole veel nimeliselt teada;
- 6) seda tingivad taktikalised kaalutlused;
- 7) tundmatu surnukeha on juba maetud.³¹

Kui objekt esitatakse äratundmiseks foto järgi ei või kahtlustatava foto olla selgelt eristatav, sh ei või olla tunnuseid sellele, et tegemist on kinniipeetu fotoga. Kui kõik fotod ei ole tehtud ühes ja samas kohas, tuleb foto tegemise kohale viitavad detailid kinni katta. Fotod peavad olema ühetüübilised (värvilised või must-valged, matt või läike) ja samas mõõdus. Isiku äratundmiseks on sobivaim foto mastaap 1:7. Tavaliselt esitatakse fotod äratundmiseks kleebituna paksemale aluspaberile, nummerdatuna ja pitsatiga kinnitatuna või prindituna ühele lehele.³²

Politsei poolt koostatud äratundmiseks esitamise rivi sisaldab kontrollitavat identifitseeritavat objekti (võib olla süüdi või süütu) ja segajaid. Tunnistaja peab otsustama, kas üks rivi liikmetest on isik, keda ta nägi.

²⁹ Öpik, R. (viide 25).

³⁰ Öpik, R. (viide 25).

³¹ Öpik, R. (viide 25).

³² Öpik, R. (viide 25).

Võimalikud on kolm tulemit:

- 1) tunnistaja valib kahtlusaluse;
- 2) tunnistaja valib segaja;
- 3) tunnistaja ei vali kedagi.

Kui kahtlusalune on teo toimepanija, on õige otsustus valida kahtlustatav (*correct identification*). Ebaõige otsustus on valida mitte kedagi („*miss*“ or *incorrect rejection*) või segaja (*false positive*). Kui kahtlusalune ei ole teo toimepanija, on õige otsustus mitte kedagi valida (*correct rejection*) ja ebaõiged otsustused on valida kahtlusalune (*false identification*) või segaja (*false positive*). Kuna segaja valimine on „teadaolev viga“ olenemata sellest, kas kurjategija on ravis või ei, siis see diskrediteerib tunnistajat, kuid ei vii õigusvastase süüdimõistmiseni.³³

Äratundmiseks esitamisel võrdleb äratundja talle esitatud kontrollitavate objektide tunnuseid tema teadvuses säilinud mälu kujutusega otsitavast objektist. Kui see langeb kokku esitatud objekti tunnustega, veendub äratundja, et varem tajutud ja talle esitatud objekt on üks ja sama. Kui aga ilmnevad olulised lahkuminekud, välistab äratundja võimaluse, et talle esitatud objekt on sama, mida ta varem on tajunud.³⁴

Isiku äratundmiseks esitamine eeldab väga hoolikat ja põhjalikku ettevalmistamist. Tegemist on olukorraga, mis võib puuduliku läbiviimise ja ettevalmistuseta viia vale isiku identifitseerimiseni ja halvimal juhul süütu isiku süüdimõistmiseni. Äratundmiseks esitamise ettevalmistamine hõlmab:

- 1) äratundja ülekuulamist;
- 2) äratundmiseks esitamise aja, koha ja tingimuste kindlaksmääramist;
- 3) äratundjale esitatavate isikute grupi moodustamist;
- 4) teiste uurimistoimingus osalejate tuvastamist;
- 5) uurimistoimingu tingimuste käigu ja tulemuste talletamiseks kasutatavate tehnikavahendite ettevalmistamist;
- 6) äratundmiseks esitamise plaanimist.³⁵

³³ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 34.

³⁴ Lindmäe, lk 88.

³⁵ Lindmäe, lk 88.

KrMS § 81 lg 1 kohaselt võib äratundmiseks esitamine toimuda alles pärast isiku ülekuulamist, kusjuures erandeid sellest nõudest seadus ette ei näe. Kriminaalkolleegiumi hinnangul on KrMS § 81 lg-st 1 tuleneva nõude eesmärgiks äratundja järelduste objektiivse kontrollimise ja hindamise tagamine, mille tõttu ei tohi menetlustoimingute järjestusse suhtuda formaalselt.³⁶ Äratundmiseks esitamise käigus ütluste võtmisel järgitakse KrMS § 66 lõiget 2¹ ja § 68 lõikeid 2–6. Kohtulik uurimisel on väga oluline välja selgitada, kas ülekuulata jääb kohtueelses menetluses äratundmiseks esitamisel antud ütluste juurde ja kas ta kinnitab nende ütluste õigsust.³⁷

Ülekuulamise eesmärk on välja selgitada isiku tajutud objekti tunnused ja tajumistingimused võimalikult täpselt.³⁸ Kui äratundmiseks esitamisele ei eelne sellist ülekuulamist, siis on äratundmiseks esitamise tulemi kontrollimine praktiliselt välistatud.³⁹ Täpsete tunnuste olemasolu on seega eelduseks, et äratundmiseks esitamisel oleks üldse mõtet, sest ilma spetsiifiliste tunnusmärkideta ei ole võimalik äratundmiseks esitamist läbi viia, kuna puuduvad võrreldavate objektide leidmise alused. See, kas äratundmiseks esitamisele eelneva ülekuulamise abil on äratundja edasisi järeldusi võimalik objektiivselt kontrollida ja hinnata või mitte, sõltub ülekuulamise käigus saadud informatsioonist. Kui äratundja ei kirjelda, milliste tunnuste alusel ta loodab objekti ära tunda, pole hiljem võimalik võrrelda, mille põhjal ta äratundmisel objektisamasuse või -erisuse kohta oma järelduse tegi. Seega puudub sisuline erinevus olukordadel, mil äratundja ei osanud objekti äratundmist võimaldavaid tunnuseid kirjeldada ja mil äratundjat objekti tunnuste osas üldse ei küsitletud.⁴⁰

Lisaks on ülekuulamise eesmärk välja selgitada äratundja objektiivsed ja subjektiivsed tajumistingimused, mis esinesid meenutatavas olukorras. Objektiivseteks tajumistingimusteks on aeg, koht, kaugus, kestus, nähtavus jne. Subjektiivseteks tajumistingimusteks on äratundja nägemisteravus, kuulmisvõime, aga ka eriala, huvialad ja huvi tajutava objekti vastu.⁴¹

Kuriteosündmusega seotud isiku kohta selgitatakse tema isikukirjeldustunnused (isiku soo-, vanuse-, rassi- ja rahvustunnused, kehaehituslikud, talituslikud ning riietuse ja muude esemete

³⁶ RKKKo 3-1-1-52-09 (26.06.2009), p 11.2.

³⁷ Sillaots, M. Kohtulik uurimine ja tõendamisvõimalused kriminaalmenetluses. *Juridica VIII/2012*, lk 630-631.

³⁸ Lindmäe, lk 88-89.

³⁹ RKKKo 3-1-1-21-09 (07.05.2009), p 10.

⁴⁰ RKKKo 3-1-1-84-11 (03.11.2011), p 15.

⁴¹ Lindmäe, lk 88-89.

tunnused).⁴² Äratundmist võimaldavate tunnuste selgitamisel kuulatakse ära kõigepealt ülekuulitava vaba meenus. Seejärel esitab uurija talle täiendküsimusi, eesmärgiga täita objekti tunnuste kirjelduses ilmnunud lüngad ja aidata ülekuulataval õigesti ja täpselt väljendada oma mõtteid. Hoiduda tuleb suunavatest küsimustest (nt. Kas isikul oli laubal arm; kas kleit oli punast värvi). Uurija ei tohi rahulduda ülekuulitava üldsõnaliste, samuti ebaselgete ja ebatäpsete väljendustega. Alati tuleb selgitada ja täpsustada, milliseid tunnuseid peab ülekuulata silmas üht või teist väljendit kasutades.⁴³ Samas tuleb olla ettevaatlik liigse täpsuse nõudmise osas. Kui tunnistaja kirjeldab isikut üldsõnaliselt ning ei suuda konkreetset kirjeldust anda, siis ei tohi tunnistajat ka sundida isikukirjeldust konkretiseerima, kuna see võib viia fantaseerimisele.

Ülekuulamisele tuleks välja selgitada:

- 1) millal ja kui kaua ülekuulatavat tajus objekti;
- 2) tajutud objekti tunnused, milliste tunnuste alusel ta võib objekti identifitseerida;
- 3) kas ülekuulatavat on seda objekti varasemalt näinud; kui on, siis millal ja millistel asjaoludel;
- 4) objektiivsed ja subjektiivsed tajumistingimused ja asjaolud, millised võisid mõjutada tajutu mälu talletamist. Sellisteks asjaoludeks võivad olla vestlused tajutud sündmusest, fotoroboti abil koostatud või tagaotsitavate fotode või isikukirjelduse avaldamine meedias, ajavahemik sündmuse toimumise ja äratundmiseks esitamise vahel, unustamine ja soov käituda ootustele vastavalt (edusurve);
- 5) kas ülekuulataval on tajumismeelte või psüühika kõrvalekaldeid;
- 6) kas ülekuulatavat tunneks objekti ära, kui see talle esitatakse;
- 7) kes veel tajusid uurimist huvitavat objekti ja võiksid seda kirjeldada või ära tunda.⁴⁴

Kui ülekuulatavat väidab, et kuriteosündmusega seotud isik on talle tuttav, ning nimetab tema nime, on äratundmiseks esitamine liigne. Nime kindlaks tegemisega on isik identifitseeritud. Küll tuleb aga ülekuulamisele selgitada äratundmist võimaldavad tunnused ja isik esitada äratundmiseks siis, kui uurijal tekib kahtlus, kas ülekuulatavat tegelikult tunneb seda isikut.⁴⁵

⁴² Lindmäe, lk 90.

⁴³ Lindmäe, lk 90.

⁴⁴ Lindmäe, lk 90.

⁴⁵ Lindmäe, lk 89.

Sarnast olukorda on Tartu Ringkonnakohus käsitlenud 27.11.2006 otsuses nr 1-06-825. Kuna kannatanu oli ülekuulamisel 07.04.2005 nimetanud teda kuriteo käigus rünnanud isikute nimed, siis puudus väidetavalt vajadus nende isikute edasiseks äratundmiseks. Kaitsja arvates oli edasine isiku fotode järgi äratundmiseks esitamine arusaamatu. Kannatanu ülekuulamise protokoll on märgitud uurimistoimingu lõpp kell 09.45. Kriminaaltoimikust nähtuvalt on seejärel koheselt 07.04.2005 kell 09.45 alustatud uurimistoiminguna äratundmiseks esitamist fotode järgi ning selle protokollis on kannatanu avaldanud, et fotol nr 3 esitatud isikus tunneb ta ära meesterahva, kes 07.02 ja 08.02.2005 tungis tema korterisse ja peksis ning varastas kannatanule kuuluvaid esemeid.

Ringkonnakohus leidis, et uurimistaktika valiku otsustab kohtueelset uurimist läbi viiv isik. Ringkonnakohus mõonis, et juhul, kus vahetult pärast kannatanu ülekuulamist ja kuriteo toimepannud isikute nimede avaldamist esitatakse talle nimetatud isikud fotodel äratundmiseks, tõusetub küsimus uurimistoimingu vajadusest ja otstarbekusest. Siin tuleb aga aktsepteerida menetleja soovi olla kindel kannatanu poolt äsja avaldatus ja kindlustada tõendit (kannatanu ütlused) ning olemasolevat uurimisversiooni. Selline uurimistoimingute järjestus ei tähenda menetlusnormide rikkumist.⁴⁶

Rakenduslikul etapil tehakse kindlaks ja täpsustatakse äratundmiseks esitamisel osalejate isikuandmed, neile selgitatakse nende õigused ja kohustused ning selgitatakse uurimistoimingu läbiviimise eesmärki ja korda. Neljateistaastast või vanemat tunnistajat või kannatanut hoiatatakse kriminaalvastutusest teadvalt valeütluste andmise ja ütlustest andmise keeldumise eest. Samas selgitatakse neile, millistel seadusest tulenevatel juhtudel on neil õigus keelduda ütluste andmisest, kuid kui nad soostuvad andma ütlusi sellistel tingimustel selliste asjaolude kohta, on nad kohustatud andma tõeseid ütlusi.

Isiku äratundmiseks esitamise korral tehakse äratuntavale ettepanek valida vabalt koht äratundmiseks esitatud isikute hulgas. Kui uurija näitab talle koha ette, võib ta arvata, et sellest kohast on teatatud ka äratundjale. Sel juhul võib isik, keda tunti äratundmiseks esitamisel ära, vaidlustada põhjendamatult uurimistoimingu tulemusi.⁴⁷

⁴⁶ Tartu RKo 27.11.2006, 1-06-825.

⁴⁷ Lindmäe, lk 94.

Peale uurimistoimingu rakendamist kutsutakse äratundja ruumi ja talle tehakse ettepanek vaadelda temale äratundmiseks esitatud isikuid ja teha otsus selle kohta, kas nende isikute hulgas on tema poolt seoses uuritava kuriteoga varem tajutud isikuid. Äratundjat ei kiirustata otsuse tegemisel ja talle ei avaldata muul viisil survet. Talle selgitatakse, et kui ta soovib äratundmise huvides teha mingeid muutusi äratundmiseks esitamise olustikus või objektide olekus, siis võimaluse piires seda ka tehakse. Otstarbekas on selgitada, et teo toimepanijat ei tarvitse äratundmiseks esitatud isikute hulgas olla.

Kui äratundja osutab äratuntuks osutunud isikule, siis lastakse tal kirjeldada, milliste tunnuste järgi ta selle isiku ära tundis, samuti kus, millal ja millega seoses on ta seda objekti varem tajunud. Kui äratundja pöörab peatähelepanu isiku riietusele, on vaja talle selgitada, et riietust võidakse vahetada, mistõttu äratundjal tuleb oma järelduse tegemisel silmas pidada isiku samasuse, sarnasuse või erisuse tuvastamisel. Uuriija teeb äratundjale ettepaneku selgitada, kus, millal ja millistel asjaoludel ta nägi seda isikut, kelle samasust või sarnasust ta kinnitas äratundmiseks esitamisel.⁴⁸

Kui äratundja väidab, et üks isikutest on varem tajutuga sarnane, kuid ta ei ole kindel, kas on tegemist sama isikuga, siis lastakse tal kirjeldada, millised tunnused on sarnased ja millised tunnused on erinevad. Kui äratundja väidab, et esitatud isikute hulgas ei ole tema poolt varem kuriteoga seoses tajutud isikut, siis päritakse, mille põhjal ta sellise järelduse teeb. Kui äratundmiseks esitamise käigus kasutatakse tehnikavahendeid, siis teavitatakse sellest äratundmiseks esitamisel osalejaid, kuid nende nõusolek tehnilise vahendi kasutamiseks ei ole uurimistoimingut läbiviivale ametnikule siduv.⁴⁹

1.3 Äratundmiseks esitamise protokoll

Äratundmiseks esitamise tingimuste, käigu ja tulemuste talletamise põhimooduseks on protokoll. Protokollide formaalsetest nõuetest kinnipidamine on oluline eelkõige tõendi lubatavuse ja usaldusväärsuse kaalutlustel. Kuigi formaalsed nõuded võivad iseenesest tunduda teisejärgulised, võib just vorminõuete järgimata jätmine muuta tõendi lubamatuks ning sellest tulenevalt kogu

⁴⁸ Lindmäe, lk 96.

⁴⁹ Lindmäe, lk 96 - 97.

uurimistoimingu kasutuskõlbmatuks. Lisaks näeb seadus ette, et objekti või objektikogumi äratundmiseks esitamisel seda pildistatakse või videosalvestatakse.

Vastavalt KrMS § 82 lg-le 1 kantakse äratundmiseks esitamise protokollis äratundmiseks esitatud objekti või objektide nimetused; milliste oluliste tunnuste poolest olid äratundmiseks esitatud objektid omavahel sarnased ja kus äratundmiseks esitatud objekt teiste hulgas paiknes; millise koha valis äratundmiseks esitatud isik teiste hulgas; äratundjale tehtud ettepanek vaadata talle esitatud objekti või objekte ja selgitada, kas ta tunneb uuritava sündmusega seotud objekti ära ning kas ta nendib selle sarnasust teiste objektidega või erinevust nendest. Kooskõlas KrMS § 82 lg 1 p-s 5 sätestatuga tuleb äratundmiseks esitamise protokollis märkida ka seda, milliste tunnuste alusel objekt ära tunti. Lisaks kohalduvad äratundmiseks esitamise protokollile ka KrMS §§ 144, 146 - 152.

Tõendi sisu adekvaatsuse üheks tagamisvahendiks on menetlejale esitatav kohustuslik nõue tutvustada menetlustoimingu protokollis menetlustoimingus osalenud isikule (KrMS § 152). Protokolliga tutvumine annab toimingus osalenutele võimaluse kontrollida, kas menetleja on õigesti kajastanud menetlustoimingu käiku, toimingu jooksul öeldut, nähtut ja tehtut, ning taotleda ebatäpsuste ning muude võimalike puuduste kõrvaldamist. Seega on protokolliga tutvumine menetlejat distsiplineerivaks ning tema vigu parandavaks teguriks. Protokollile kirjutavad alla menetleja, asjatundja, toimingule allutatud isik ja isik, kes on toimingus osalenud (KrMS § 152 lg 4).

Kui äratuntud isik vaidlustab uurimistoimingu tulemust, tehakse ka selle kohta protokollis märge (KrMS § 82 lg 2). Kohtulikul uurimisel peaks tähelepanu pöörama sellele, kas kohtueelses menetluses on täpselt järgitud äratundmiseks esitamise menetlusõiguslikke reegleid ja ka menetlustaktikalisi nõudeid. Ühtlasi peaks uurima neid ütlusi, mis KrMS § 82 lõike 1 punkti 5 alusel on märgitud äratundmiseks esitamise protokollis.⁵⁰

Tartu Ringkonnakohus on leidnud, et isegi kui äratundmiseks esitamise vormistamise protokollides on trükitehnilist laadi eksimused ja protokollide vormistamisel pole olnud menetleja piisavalt tähelepanelik kõigis detailides (objekti sarnasuse kirjeldusel on naisisikute

⁵⁰ Sillaots, lk 631.

puhul märgitud „vuntsid ja lühikesed soengud“), siis see asjaolu ei sea kahtluse alla äratundmiseks esitamiste toimumist ja tõenduslikku sisu.⁵¹ Samas on Riigikohus oma 26. juuni 2009.a lahendis 3-1-1-52-09 käsitletud rikkumist, mis on oluline ja muudab protokollis lubamatuks tõendiks. Antud kriminaalasjas oli tunnistajale äratundmiseks esitamise protokollis tehtud ülekirjutus numbri kohal, millise isiku fotole tunnistaja osutas. Algselt protokollis märgitud number "2" oli parandatud "3-ks", kuid jäetud seejuures parandus õiendamata ja menetleja allkirjaga kinnitamata. Samuti oli toimitud ka kannatanule äratundmiseks esitamisel, kus protokollis on tehtud ülekirjutus fototabeli numbri kohale, mis kannatanule tutvumiseks esitati ja parandatud number "3" number "2-ks". Kolleegiumi hinnangul seavad need asjaolud äratundmiseks esitamise tulemina koostatud protokollides sisalduva tõendusliku teabe usaldusväärse tõe kahtluse alla, mida ei kõrvalda ka asjaolu, et kannatanu ja tunnistaja andsid allkirja väidetavalt äratuntud isiku foto juurde. Olukorras, kus menetleja jätab menetlustoimingu protokollis tehtud parandused või ülekirjutused õiendamata, kuupäevastamata ja allkirjastamata ning parandustel on tõendusliku teabe sisu oluliselt muutev tähendus, pole kohtul võimalik tõsikindlalt ja kahtlusteta veenduda, et parandused tehti ülekuulitava märkustest lähtuvalt ja tema juuresolekul, mitte menetleja initsiatiivil ning suunamisel.⁵²

Protokollis nimetatud tunnuste detailsust on käsitletud Riigikohtu 25.02.2008 lahendis nr 3-1-1-98-07. Kriminaalkolleegium ei nõustu kassaatoriga osas, milles ta seab kahtluse alla eeluurimisel teostatud isiku äratundmiseks esitamise protokollide tõendusliku sisu, sest neist ei selguvat, milliste tunnuste järgi on süüdistatav ära tuntud. Kaitsja on selle argumendi kummutanud juba ringkonnakohus, märkides, et kannatanu puhul ei saa talle olla etteheidetav, et mõlemas äratundmiseks esitamise protokollis ei kajastu võrdväärset detailselt, milliste tunnuste järgi ta isiku ära tunneb. Kriminaalkolleegiumi hinnangul ei tähenda asjaolu, et äratundmiseks esitamisel ei nimetata üksikasjalikult, milliste tunnuste järgi isik ära tunti, automaatselt, nagu oleks äratundmine ebausaldusväärne. Kolleegium on varasemates lahendites märkinud, et juhul, kui isiku äratundmiseks esitati ainult üks foto, tuleb hinnata seda, kuivõrd tõenäoline on, et isik tegi objektiivse otsustuse. Eelkõige tuleb siin vaadata seda, kuidas on äratundja oma otsustust põhjendanud - kui palju ja milliseid tunnuseid on ta välja toonud.⁵³ Käesoleval juhul esitati

⁵¹ Tartu RKO 27.11.2006, 1-06-825.

⁵² RKKKo 3-1-1-52-09 (26.06.2009), p 11.2.

⁵³ RKKKo 3-1-1-33-06 (24.05.2006), p 6.2.

süüdistatav kannatanutele äratundmiseks kolme sarnase isiku fotode alusel. Sellisel juhul on oluliselt väiksem tähtsus äratundmiseks esitamise protokollis toodud täiendaval informatsioonil.⁵⁴

Riigikohtu otsuses 3-1-1-84-11 on selgitatud, et see, kas äratundmiseks esitamisele eelneva ülekuulamise abil on äratundja edasisi järeldusi võimalik objektiivselt kontrollida ja hinnata või mitte, sõltub ülekuulamise käigus saadud informatsioonist. Samas on kriminaalkolleegium leidnud, et kuna tunnistaja ei nimetanud peale soo ühtki muud nähtud isiku tunnust, puudus kolleegiumi hinnangul objektiivne võimalus tema poolt äratundmisel tehtud järelduse kontrollimiseks. Kui äratundja ei kirjelda, milliste tunnuste alusel ta loodab objekti ära tunda, pole hiljem võimalik võrrelda, mille põhjal ta äratundmisel objektisamasuse või -erisuse kohta järelduse tegi. Seega puudub sisuline erinevus olukordadel, mil äratundja ei osanud objekti äratundmist võimaldavaid tunnuseid kirjeldada ja mil äratundjat objekti tunnuste osas üldse ei küsitletud.⁵⁵ Sellel põhjusel nõustus kolleegium maakohtu seisukohaga, et tunnistajale äratundmiseks esitamise protokoll pole tõendina lubatav ja tuleb tõendikogumist välja jätta.

⁵⁴ RKKKo 3-1-1-98-07 (25.02.2008), p 9.

⁵⁵ RKKKo 3-1-1-84-11 (03.11.2011), p 16.

2. ÄRATUNDMISEKS ESITAMISE TAKTIKALISED PÕHIMÕTTED

Uurimisprotsess algab tavaliselt ühe või mitme tunnistaja poolt politseile antud kirjeldusega kurjategijast. Kirjeldus on kõikide teiste protsesside lähtekoht. Olenemata protseduuri tüübist, saab anda kaks peamist soovitus, mis on rakendatavad tunnistajatega seotud uurimistoimingutele.

Esimene soovitus on seotud olukordadega, kus mitu pealtnägijat on näinud ühte ja sama sündmust. On ülimalt oluline eraldada tunnistajad nii varakult kui võimalik – isegi enne kurjategija kohta kirjelduse andmist – ja see eraldamine peab jätkuma läbi kogu identifitseerimise faasi elimineerimaks teiste tunnistajate potentsiaalseid mõjutusi.⁵⁶ Üksteisest sõltumatult läbiviidud identifitseerimine kahe või enama äratundja poolt tõstab äratundmiseks esitamise tõendiväärtust oluliselt.⁵⁷

Teine peamine soovitus on salvestada kogu informatsioon enne, läbi ja pärast identifitseerimise faasi. Säilitama peab näiteks salvestise kahtlustatava kirjeldusest, ütlustest, mis on antud kahtlustatavate fotode läbivaatamisel ja tunnistaja enesekindlus kahtlustatava identifitseerimisel. See informatsioon võib saada määravaks uurimise hilisemas faasis või kohtuprotsessil.⁵⁸ Üheks vahendiks oleks ka äratundmiseks esitamise videosalvestamine. Antud meetod aitab oluliselt kaasa toimingu kvaliteetsemale sisule, tõendiallika usaldusväärsuse tagamisele ja seeläbi ka kohtumenetluses tõendi hindamisele. Äratundmiseks esitamisele allutatud isik, teades videosalvestamisest, püüab enam läbimõeldult anda ütlusi ja vältida tahtlikke ebatäpsusi. Hilisemad pretensioonid menetleja poolt mistahes viisil mõjutamise tulemusel valeütluste andmise põhjendamiseks oleksid sellisel juhul vähemtulemuslikud. Olulisel määral väheneksid seega kaebused menetlejate mittekohaste taktikavõtete või meelepäraste suunavate küsimuste esitamiste kohta vajalike ütluste saamise eesmärgil. Kohtumenetluse pooled ja kohus saavad adekvaatse ülevaate toimingu kulgemise taktikast, sh ülevaate isiku kehakeelest. Meetod võimaldab lisaks eelpool nimetatule vajadusel kaasata protsessi ka kehakeele spetsialiste, kes saavad aidata kaasa tõendiallika usaldusväärsuse hindamisel läbi kehakeele.⁵⁹

⁵⁶ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 27

⁵⁷ Kergandberg, Sillaots, lk 279.

⁵⁸ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 27.

⁵⁹ Kroonberg, lk 110.

Ülekuulamisel on vaja tuvastada need objektiivsed ja subjektiivsed tingimused, milles tajuti kuriteosündmusse puutuvat objekti. Objektiivsed tingimused selgitavad tajumise olustikku. Need on näiteks tajumise aeg, koht, kaugus, kestus ning nähtavus ja seda mõjustavad ilmastikutingimused, kas objekti nähti üksikult või teiste hulgas ja milline oli tema asend. Subjektiivsed tingimused hõlmavad äratundja nägemisteravust ja kuulmisvõimet ning tema psüühilist seisundit tajumise ajal (kas oli rahulik, erutatud või ehmunud, kas oli tarvitanud alkoholi jms).⁶⁰

Tajumist mõjustavad veel sellised tegurid nagu äratundja elukutse, tema huvialad ning asjaolu, kas ta tundis huvi tajutava objekti vastu. Oluline on see, kas äratundja vahetas enne ülekuulamist kellegagi tajutu kohta muljeid, kuna sellele võis kaasneda muljete ristumine ja ülekuulatava mõjustamine.⁶¹

Äratundja ülekuulamisel ei tohi unustada talt küsida, kes veel võib ära tunda seda objekti, mille kohta ta ütlushi andis.⁶² Ülekuulamisega on vaja kiirustada, sest aja jooksul võidakse objekti tunnuseid unustada. Äratundmiseks esitatava objekti puudumine ülekuulamise ajal (nt. kurjategijat ei ole veel kinni peetud) ei takista äratundja ülekuulamist.⁶³

Kui äratundja ülekuulamise ja äratundmiseks esitamise vahele jääb pikem ajavahemik, ei ole tavaliselt vaja teda uuesti üle kuulata. Kordusülekuulamisel võib ilmned, et äratundja ei mäleta enam varem kirjeldatud objekti tunnuseid, kuid sageli meenuvad need talle äratundmiseks esitamisel, tajudes uuesti varem tajutud objekti. Äratundja korduv ülekuulamine vahetult enne äratundmiseks esitamist on ainult siis põhjendatud, kui eelmisel ülekuulamisel jäi selgitamata äratundmiseks esitamise seisukohalt olulisi asjaolusid.⁶⁴

Äratundmiseks esitamise aja kindlaksmääramisel tuleb arvestada asjaolu, et see uurimistoiming on vaja läbi viia niipea, kui selleks on vajalikud tingimused. Selle taktikanõude puhul peetakse silmas tajutu unustamise võimalust, samuti muljete hilisemat ristumist ja segiajamist.⁶⁵ Tavaliselt

⁶⁰ Lindmäe, lk 90.

⁶¹ Lindmäe, lk 91.

⁶² Lindmäe, lk 91.

⁶³ Lindmäe, lk 91.

⁶⁴ Lindmäe, lk 91.

⁶⁵ Lindmäe, lk 91.

esitatakse isik äratundmiseks uurija tööruumis. Uurimistoimingu kohal tuleb luua tingimused, mis soodustavad äratundja tähelepanu koondamist.

Vigu tunnistajate ütlustes võib tekkida põhjustest, mis toimivad:

- a) sündmuse info kodeerimise (tajumise) ajal;
- b) info mälus säilitamise ajal;
- c) info mälust ammutamise ajal.

Põhjused a ja b liigituvad sagedamini hindajapõhisteks teguriteks, põhjused c rohkem süsteemiteguriteks.⁶⁶ Vältimaks viga ütlustes, on vaja arvestada iseärasusi sündmuste tajumisel.

2.1 Äratundjapõhised tegurid

Äratundjapõhised tegurid (*estimator variables*) on need, mis ei allu kriminaalõigussüsteemi kontrollile. Need hõlmavad lihtsaid tegureid nagu valgustus kuriteo toimumise ajal või vahemaa, mille kauguselt tunnistaja nägi kurjategijat. Äratundjapõhised tegurid hõlmavad ka keerukamaid faktoreid, sh rass (on tõendatud, et äratundmiseks esitamised on ebatäpsemad, kui tunnistajad identifitseerivad kurjategijaid, kes on äratundjast erinevast rassist), relva olemasolu kuriteo ajal ja stressitase või trauma, mida tunnistaja koges kurjategijat nähes.⁶⁷

2.1.1 Stabiilsed tunnistajapõhised tegurid

Stabiilseteks tunnistajapõhisteks teguriteks on eelkõige sugu, vanus rass, isiksuseomadused, IQ, antropomeetriselised omadused. Need on tegurid, mida ei ole üldjuhul võimalik muuta ega arendada erinevalt muudetavatest tunnistajapõhistest teguritest.

Lapstunnistajad on ebatäpsemad ja lihtsamini mõjutatavad kui täiskasvanud. Samuti on vanurid küsimustega mõjutatavamad kui täiskasvanud ja keskealised. Koolieelikute mälu on reeglina tahtmatu ja kujundlik. Neile jääb paremini meelde see, mida nad nägid, ja halvemini sõnade kaudu edastatud informatsioon. Nad ei ole võimelised veel tajutut mõtestama. 3 – 4-aastased ei

⁶⁶ Bachmann, T. Psühhoonoomia juriidilises kontekstis. TÜ Kirjastus 2003, lk 66.

⁶⁷ Wells, G.L. 1978. Applied eyewitness-testimony research: System variables and estimator variables. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36/12, 1546-1557.

suuda meelde jätta vanemate dikteeritud valeütlust. Nad ei ole valeütluste andjad.⁶⁸ Inimese välimust tajuvad lapsed üldiselt mittetäielikult ja väheinformatiivselt. Rohkem pööratakse tähelepanu riietusele, kui näole. Algkooliealised pööravad juba tähelepanu juuste värvile ja nina kujule. Palju vigu tehakse ka täiskasvanu vanust hinnates.⁶⁹ Eelkooliealised lapsed võivad palju enam ära tunda kui aktiivselt taastada. Üht äratundmise taset iseloomustatakse situatsiooni või eseme tuttavlikkuse ähmase tundmisena, kuid sellel tasandil eksivad lapsed sageli. Eelkooliealistel ja nooremas koolieas võib tuttavlikkuse tunne viia raskete vigadeni. Selle aitavad kaasa väsimus, hirm, eesmärgipärase vaatlemise oskuse puudumine. Teine äärmus on see, et lastel võib olla väga viljakas kujutlusvõime.⁷⁰ Lapstunnistajate ülekuulamiseks on väljatöötatud eraldi meetodikad.

2.1.2 Muudetavad tunnistajapõhised tegurid

Siia kuuluvad eelkõige treenitus, koolitus, kogemused, emotsioonid. Need on tegurid, mida saab aja jooksul arendada ja tugevdada. Siia kuuluvad näiteks ka isiku huvid. Huvi tajutu vastu võib oluliselt muuta tajumise täpsust ja detailsust. Samuti on muudetavateks teguriteks isiku erksus või väsimus tajumise või reprodutseerimise faasis.

Raskused inimese välimuse kirjelduse juures on seletatavad asjaoluga, et igapäevaelus puudub täpse isikukirjelduse vajadus. Kui aga inimene välimuse hindamine on iga päev vajalik (nt rätsepatel, fotograafidel), paraneb ka isikukirjelduse täpsus. Seega oleneb ütluste täpsus reprodutseerimisel ütluste andja igapäevategevuse sisust, kogemustest.⁷¹

Tajumistäpsust treenida on peaaegu võimatu, küll aga on treenitavad taju andmetel põhinev järelduste tegemise oskus, oskus tähelepanu suunata ja kontsentreerida, oskus isiksust väliste tunnuste alusel hinnata.⁷² Kunstnikke, arhitekte ja müügimehi on kergem, üliõpilasi ja teadlasi seevastu raskem eksitada. Isiku hoiak mõjutab juhtumi tajumist.

⁶⁸ Auväärt, lk 158.

⁶⁹ Auväärt, lk 86.

⁷⁰ Auväärt, lk 87.

⁷¹ Auväärt, lk 161.

⁷² Bachmann, lk 67.

Eksperimendid näitavad, et tugevad emotsioonid võivad põhjustada väliskeskonna ebaõige tajumise ja vastureaktsioonide ebaõige hindamise. Niisuguses situatsioonis võib kannatanu hinnata ebaõigesti kallaletungija füüsilisi omadusi, kallaletungijate arvu, tegevuse iseloomu jne. Samas aga võivad emotsioonid muuta taju sügavamaks ja eredamaks. Et kallaletung põhjustab kannatanule psüühilise trauma, siis elab ta korduvalt uuesti läbi, meenutab kuriteoga seotud asjaolusid. Nii võivad talle meenuda uued detailid ja üksikasjad, mida ta ei maininud esimesel ülekuulamisel. Siit tuleneb, et kannatanut on mõningatel juhtudel vaja korduvalt üle kuulata. Uurimispraktikas on küllalt sageli juhtumeid, kui just kannatanu hiljem antud seletused võimaldavad tabada kurjategija.⁷³ Sama kehtib ka tunnistaja puhul, sündmused, mis erutavad ütluste andjat, jäävad ka paremini meelde. Samas aga võivad negatiivseid elamusi põhjustatud sündmused muuta ka meeldejäätavaks või ebatäpseks. Tugevate emotsioonide puhul kaotab tunnistaja võime tajuda adekvaatselt toimunut ja seega ei ole võimalik ka toimunut adekvaatselt meelde jätta.⁷⁴

Kannatanu ülekuulamisel tuleb arvestada ka seda, et kannatanul võivad olla teatud viktimoloogilised omadused, millest ta tahab vaikida. (nt juhuslik tutvus, alkoholihoove, kui hiljem varastatakse midagi). Alkohoolikutel on Korsakovi psühhoosi puhul oluliselt häiritud mälu talletumis-, meeldejätmisfunktsioon, kuid peaaegu ei ole häiritud säilimis- ja reprodutseerimisfunktsioon.⁷⁵ Eksperimentaalselt on tuvastatud, et inimese mälus on materjal talletunud erineva reprodutseerimisvahenduse astmega. Osa mälus talletunud informatsiooni ollakse võimelised esitama kohe, osa informatsiooni esitamine on raskendatud ja see on võimalik üksnes teatavate taktikameetodite rakendamisega.⁷⁶

2.1.3 Ütluste (aruande) stiil

Siia alla kuulub tunnistaja järjekindlus või ebajärjekindlus (mis tavaliselt ei korreleeru detailitäpsusega), enesekindlus oma tunnistuse tõepärasuses (mis mõjutab tugevasti korrakaitsetöötajaid, kohut ning pressi), tõsidus, üldisus/konkreetsus. Oluline on teada, et kindlus oma mälu tõepärasuses ja oskuses tunnistusi anda praktiliselt ei seostu tegelike vastavate võimetega. Asi on halb seetõttu, et õiguskaitseorganite töötajad teavad seda tõsiasi üldiselt

⁷³ Auväart, lk 33.

⁷⁴ Auväart, lk 157 - 158.

⁷⁵ Auväart, lk 162.

⁷⁶ Auväart, lk 157 – 159.

halvasti, olles samas vägagi mõjutatavad tunnistajate arvamusest oma mälu headusest ja nende enesekindlusest.⁷⁷

2.1.4 Stabiilsed kahtlusaluse põhised tegurid

Stabiilseteks kahtlusaluse põhisteks teguriteks on eelkõige sugu, rass, atraktiivsus, näo erakordsus. Samaselt tunnistajapõhiste teguritega, on need suhteliselt muutumatud.

Üldiselt tuntakse paremini ära ja eristatakse mälus tunnistajaga samast soost ja samast rassist inimesi. Kahtlusaluse väliste tunnuste tajumisel kontsentreerub tunnistajate tähelepanu erinevatele tunnustele erinevalt. Teise inimese tajumist, mõistmist ja hindamist nimetatakse isikutajuks. Katsed on näidanud, et teise inimese tajumisel pööratakse eelkõige tähelepanu kasvule, seejärel silmade ja juuste värvusele, näoilmele ja kehaehitusele.⁷⁸ Mõnede uurimuste põhjal hinnatakse vastavaid osakaale nii: 17% tähelepanust koondub soengule, 14 % silmadele, 13 % näokujule, muudele tunnustele vähem.⁷⁹

2.1.5 Muudetavad kahtlusaluse põhised tegurid

Muudetavad kahtlusaluse põhised tegurid on muu hulgas parukas, (vale)habe, prillid, soeng riietus, peakatted, plastilised operatsioonid, maskid.

Shapiro ja Penrod'i (1986) nägude äratundmise metaanalüüs ja identifitseerimise uuringud on tõendanud, et isiku välimuse muutmine kodeerimise ja äratundmise vahelisel perioodil mõjub negatiivselt identifitseerimise täpsusele.⁸⁰

Ilmselt on raskem on identifitseerida maskeerunud kurjategijat. Brewer, Weber ja Semmler (2005) on teinud kindlaks kaks viisi, kuidas maskeering mõjutab identifitseerimise täpsust. Esiteks, vaadates maskeerunud kurjategijat, saab tunnistaja vähem tuvastatavat informatsiooni, mille tulemuseks on ebatäiuslik mälu pilt kurjategijast. Teiseks, maskeering võib mõjutada

⁷⁷ Bachmann, lk 67.

⁷⁸ Auväärt, lk 29.

⁷⁹ Bachmann, lk 67.

⁸⁰ Mansour, J. K., Beaudry, J. L. Impact of Disguise on Identification Decisions and Confidence With Simultaneous and Sequential Lineups. Law and Human Behavior. 2012, Vol. 36, No. 6, p 513.

tunnistaja ettekujutust identifitseerimise keerukusest. Need põhjused võivad suurendada tunnistaja otsustuskriteeriumite arvu ning lõpptulemusel väheneb isiku rivist valimise tõenäosus.⁸¹

Davies ja Flin (1984) leidsid osaliselt kinnitust väitele, et õige äratundmise tõenäosus on kõige kõrgem juhtudel, kui nägu on maskeerimata kodeerimise ja äratundmise faasis ning kõige madalam juhtudel, kui nägu on maskeeritud kodeerimisfaasis, kuid maskeerimata äratundmise faasis. Ülejäänud kaks varianti (maskeerimata – maskeeritud ja maskeeritud – maskeeritud) ei erinenud teineteisest.⁸²

Riigikohtu kriminaalkolleegiumi hinnangul ei sea asjaolu, et kannatanud ei tunne neid rünnanud isikut enam aastaid hiljem ära, kahtluse alla tema äratundmist varasemalt. Nimetatud kriminaalasjas oli kaitsja süüdistatava äratundmise kahtluse alla seadnud põhjusel, et kannatanu oli süüdistatava ära tundnud muu hulgas vasaku silma kohal oleva armi järgi, aga süüdistataval polnud kohtuistungil sellist armi. Samuti ei tundnud keegi kannatanutest süüdistatavat kohtuistungil ära. Kolleegiumi hinnangul ei sea asjaolu, et kannatanud ei tunne neid rünnanud isikut enam aastaid hiljem ära, kahtluse alla tema äratundmist varasemalt. Hilisem silma kohal armi puudumine ei osuta kolleegiumi arvates aga muule kui sellele, et toimepanija väljanägemine on aja jooksul märkimisväärselt muutunud, mis omakorda selgitab, miks kannatanud teda kohtuistungil ära ei tundnud.⁸³

2.1.6 Keskkonnategurid

Keskkonnateguriteks on rahvarohkus, vaatlusaeg, valgustatus, vaatluskaugus, relva olemasolu jne. Need on eelkõige tajumistingimused, mille peaks menetleja ülekuulamisel ka fikseerima, et oleks võimalik objektiivselt hinnata tajumise võimalikkust ja täpsust. Keskkonnategurina võib käsitleda ka ajalist viivitust kuriteo ja ülekuulamise ning kuriteo ja äratundmiseks esitamise vahel.

⁸¹ Mansour, Beaudry, p 513.

⁸² Mansour, Beaudry, p 513.

⁸³ RKKKo 3-1-1-98-07 (25.02.2008), p 9.1.

Tunnistajatel on suuremad raskused meenutada vägivaldseid kui mittevägivaldseid sündmusi (eksisteerib mõlemapidiseid uurimusi, pole otseselt tõestatud).⁸⁴ Üldjuhul mida raskem on kuritegu, seda parem on inimeste mälu vastava teabe osas.⁸⁵ Relva olemasolul muutub tähelepanu jaotus kardinaalselt. Teada on nn relvale fookusseerimise efekt - relva nägemine võtab ära tähelepanuressursid muude tunnuste tajumiselt ning neid mäletatakse hiljem halvemini.⁸⁶

Ajaline viivitus sündmuse ja uurijale täpse kirjelduse andmise vahel võib mõjutada ütluste kvaliteeti. Van Koppen ja Lochun leidsid, et tunnistajad annavad vähem isikukirjeldusi pikema sündmuse toimumise ja meenutamise ajavahemiku järel (paremat valgustust ja lühemat vahemaad tunnistaja ja kurjategija vahel seostati parema isikukirjeldusega).⁸⁷ Laboriuuringud on järjekindlalt näidanud ajalise viivituse olulist mõju isiku kirjelduse täpsusele (vt Ellis jt 1980, Meissner 2002).⁸⁸ Mida väiksem ajavahemik lahutab ülekuulamist sündmusest, seda suurem tõenäosus on saada tegelikkusele vastavaid ütlusi. Arvestada tuleb ka reministsentsinähtustega, st kohe pärast sündmuse tajumist tekkiv pidurdusprotsess suuraju koos teeb sündmuse asjaolude reprodutseerimise raskeks ja väheproduktiivseks. Teatava aja jooksul sidestub informatsioon varasema kogemusega, luuakse sündmuse mälumudel (neuronmudel). Seepärast võib korduv või edasilükatud ülekuulamine anda suurema efekti.⁸⁹

Inimeste ütlusi võivad moonutada kuriteoteated massiteabevahendites. Seda tõendavad ka sooritatud eksperimentaaluuringud, kus eksperimendis osalejad olid sündmuse tunnistajad. Ühel grupil lubati lugeda ka ajalehti, kus sündmuse kohta toodud teade oli küllaltki ebatäpne, teised aga toetusid ütluste andmisel ainult oma mälule. Eksperiment näitas, et need, kes lugesid ajalehest reportaaži, kirjeldasid sündmust vastavalt ajalehes kirjeldatule. Need aga, kes lehti ei lugenud, kirjeldasid toimunut palju täpsemalt.⁹⁰

⁸⁴ Kask, K. Comparison of Knowledge of Law Enforcement and Lay People Regarding Eyewitness Testimony. *Juridica International XVIII/2011*, p167.

⁸⁵ Bachmann, lk 67.

⁸⁶ Bachmann, lk 67.

⁸⁷ Koppen, van P. J., Lochun, S.K. 1997 Portraying perpetrators: the validity of offender descriptions by witnesses. *Law and Human Behavior* 21, 661–685.

⁸⁸ Kask, K., Bull, R. From Person Descriptions to Interviewing Methods: What Can be Done to Improve Child Witness' Testimonies? *Trames*, 2009, 13 (63/58), 2, 95–108.

⁸⁹ Auväärt, lk 162.

⁹⁰ Auväärt, lk 12.

2.2 Süsteemitegurid

Süsteemitegurid (*system variables*) võivad ja peavad alluma õigusinstantside kontrollile ning on eriti olulised ka professionaalses koolituses. Need hõlmavad kõiki viise, kuidas uurimisasutused kasutavad tunnistaja mälu. Siia kuuluvad ülekuulamistehnika, küsimuste esitamise viis, isikute äratundmiseks esitamise meetod jms. Peamine küsimus taandub sellele, mis võiks vastuseid moonutada ja neid tõesest või adekvaatsest kõrvale kallutada. Süsteemitegurid, mis oluliselt mõjutavad identifitseerimise täpsust, on rivi tüüp, kontrollitavate identifitseeritavate isikute valim, nn pime protseduur, juhised tunnistajale enne äratundmiseks esitamist, äratundmiseks esitamise administreerimine ja suhtlus tunnistajaga pärast identifitseerimisprotsessi.⁹¹

2.2.1 Äratundmiseks esitatud rea kallutus

Isiku äratundmiseks esitamise läbiviimisel on väga oluline vältida kontakti äratundja, äratundmiseks esitatava isiku ja võrreldavate isikute vahel enne äratundmiseks esitamist (näiteks juhuslikku kohtumist ooteruumis).⁹² Äratundjale ei tohiks võrreldavad isikud eelnevalt tuttavad olla. Vältimaks seda, et äratundja näeb äratundmiseks esitatavat isikut enne uurimistoimingut olukorras, mis viitab talle kui kuriteosündmusega seotud isikule, palutakse äratundjal oodata teises ruumis.⁹³

Iga rivi peab sisaldama ainult ühte kahtlusalust. Süüstav tõend on loodud tunnistaja võimest valida pigem kahtlusalune kui muu rivi liige. Kuna tunnistajad on alati oletama, suurendab rohkem kui ühe kahtlusaluse lisamine rivvi tõenäosust, et tunnistaja valib kahtlusaluse vaid juhuse läbi. Kui eksisteerib mitu kahtlusalust, on parim viis vähendada võimalike alternatiivide arvu muude uurimistoimingute/tehnikate kaudu ja hoida äratundmiseks esitamise rivi varuks kuni alles on jäänud ainult üks kahtlusalune.⁹⁴ Kui äratundmiseks esitamise rivi peab kasutama olukorras, kus on rohkem kahtlusaluseid, peab iga kahtlusaluse kohta moodustama eraldi rivi.

⁹¹ Wells, G.L. 1978. Applied eyewitness-testimony research: System variables and estimator variables. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36/12, 1546-1557.

⁹² Kergandberg, E., Sillaots, M. *Kriminaalmenetlus*. Juura. Tallinn, 2006, lk 282.

⁹³ Lindmäe, lk 94.

⁹⁴ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 34-35.

Tuleb silmas pidada, et äratundmiseks esitamine valikfotode esitamisenä ei ole nii usaldusväärne, kui seda on „tavaline“ samaaegne äratundmiseks esitamine.⁹⁵ Kuna fotod on ainult ühest konkreetsest kaamera nurgast ülesvõetud, siis on nende järgi identifitseerimise võimalused piiratud.

KrMS § 81 lõike 2 kohaselt esitatakse isik, asi või muu objekt äratundmiseks koos vähemalt kahe sellega sarnase isiku või objektiga. Sellise valikäratundmiseks esitamise korral peaks äratundja mitme võrreldava isiku või objekti hulgast identifitseerima selle, keda või mida ta tajus. Äratundmiseks esitatavate sarnaste objektide paljusus annab tõendi sisu usaldusväärsuse hindamisel suurema tõenäosuse, et äratundja tõesti tajus seoses kuriteoga tema poolt äratuntud isikut, kuna ta suutis teda eristada teistest sarnastest isikutest. KrMS § 81 lõikest 2 järelduvalt peab äratundmiseks esitamine toimuma samaaegse valikäratundmiseks esitamisenä.⁹⁶ Riigikohus on lahendis 3-1-1-33-06 leidnud, et ei ole mingit alust eeldada, et ühe foto äratundmiseks esitamine tooks alati kaasa teise tulemuse kui vähemalt kolme sarnase isiku foto äratundmiseks esitamine. Kui äratundja lähtub otsustust tehes kindlastest tunnustest, tunneks ta ikkagi ära ühe ja sama isiku. Küll tõusetub siinkohal küsimus tõendi usaldusväärsusest. Juhul, kui isikule esitati äratundmiseks ainult üks foto, tuleb hinnata seda, kuivõrd tõenäoline on, et isik tegi objektiivse otsustuse. Eelkõige tuleb siin vaadata seda, kuidas on äratundja oma otsustust põhjendanud - kui palju ja milliseid tunnuseid on ta välja toonud. Antud kriminaalasjas oli tunnistaja selgitanud vaid seda, et autojuht oli keskealine ja hallika peaga. Kohus leidis, et sellest tulenevalt ei saa tunnistaja kohtuvälises menetluses antud ütlusi lugeda usaldusväärseks tõendiks.⁹⁷

Rivi peab sisaldama „sobival“ arvu täitjaid. Nõutav arv varieerub riigiti ja jurisdiktsiooniti. Liiga palju isikuid reas esitades tekib järgmine probleem: tõenäosus, et kellelegi osutatakse, väheneb ning tunnistust ei saada. Samas aga väheneb valede süüdimõistmiste arv. Liiga vähe isikuid esitades on liiga suur tõenäosus, et osutatakse juhuslikult. Soovitatakse kuueinimeselist või pisut suuremat rida.⁹⁸ Kui äratundja on vaimselt vähearenenud või laps, peab objektide grupis olema ainult 3 objekti.⁹⁹

⁹⁵ Kergandberg, Sillaots, lk 283.

⁹⁶ Sillaots, lk 631.

⁹⁷ RKKKo 3-1-1-33-06 (24.05.2006), p 6.2.

⁹⁸ Bachmann, lk 70.

⁹⁹ Lindmäe, lk 91

Äratundmiseks esitamise rakendamisel on soovitatav selgitada isikutele, kelle hulgas esitatakse isik äratundmiseks, et nende osalemine selles uurimistoimingus on vajalik uurimistoimingu tulemuste objektiivsuse tagamiseks. Kui uurija seda neile ei selgita, võivad nad uurimistoimingu ajal tunda ennast ebamugavalt ja nende tähelepanu võib olla suunatud sellele isikule, keda esitatakse äratundmiseks. Kui aga isikud, kelle hulgas äratundmiseks esitatakse, jälgivad uurimistoimingu ajal pidevalt äratundmiseks esitatud isikut ja pööravad pea tema poole, suunab see äratundja tähelepanu viimasele ning mõjustab äratundjat järeldusi tegema.¹⁰⁰ Selles osas on fototabel objektiivsem viis isiku äratundmiseks esitamisel.

Kui üht ja sama objekti võib ära tunda mitu isikut, siis esitatakse objekt äratundmiseks korraga ainult ühele isikule eraldi teiste äratundjate juuresolekuta. See väldib uurimistoimingu ajal ühe äratundja mõjustamist teise poolt. Kui samale äratundjale on vaja esitada mitut kahtlusalust, ei tohi seda teha ühes grupis.¹⁰¹ Ka siis kui mitut isikut tajuti üheaegselt, moodustatakse samale isikule äratundmiseks esitatava objekti jaoks omaette grupikogum. Iga uus kontrollitav objekt esitatakse koos uute kontrollivate objektidega.

2.2.2 Silmatorkava erinevuse kallutus

See kallutav mõju ilmneb siis, kui reas esitatud ülejäänud isikud erinevad mingi ilmse tunnuse poolest kahtlusalusest. Kõik rivi liikmed peaksid sarnanema kahtlustatavaga kõikide omaduste poolest, kaasa arvatud tunnistaja kirjeldus kurjategijast. On ülioluline, et kahtlusalune ei tõuseks ravis esile erinedes täitjatest tuginevalt tunnistaja kirjeldusele. Kui kahtlustatav valiti rivist ainuüksi kirjelduse põhjal, ei oma identifitseerimine mingit tõendiväärtust peale asjaolu, et kahtlustatav vastab kirjeldusele. Kui mõni rivi liikmetest ei vasta kirjeldusele, on rivi tegelikkuses väiksem kui ta näiliselt paistab ning see suurendab oletamise kaudu ebaõige identifitseerimise riski ja selliste rivide usaldusväärsus (*fairness*) on vähendatud. Kui rivi muutub ebaõiglasemaks, produtseerib see vähem usaldusväärseid süütõendeid. Eesmärk ei ole tagada tunnistajale kloonide rivi, vaid kindlaks teha, kas tunnistaja suudab valida kurjategija tuginedes oma mälule, mitte kallutatud (*biased*) rivi põhjal.¹⁰²

¹⁰⁰ Lindmäe, lk 94.

¹⁰¹ Lindmäe, lk 93.

¹⁰² Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 35.

Ka rassi- ja rahvustunnustel on grupi moodustamisel suur tähtsus. Igale rassile ja rahvale on iseloomulik teatud omapära, mis võib ilmnedä välistunnustes.¹⁰³ Seda asjaolu silmas pidades ei ole mõtet moodustada isikute gruppi selliselt, et sinna kuuluksid näiteks eestlane ja grusiinlane. Enne grupi lõplikku moodustamist näidatakse äratundmiseks esitamiseks ette nähtud isikute gruppi mitmele mitteosalevale hindajale, ettepanekuga näidata, kes neile näib olevat kõige silmatorkavam. Kui hindajad nimetavad sageli sedasama isikut, siis tuleb teha grupi koosseisus muudatusi.¹⁰⁴

Äratundmiseks esitatud isikud peavad kõik omama neid kindlaid erilisi tunnuseid, mis tunnistajale eelnevalt silma hakkasid. Kui kahtlustatav erineb teistest olenemata suurest sarnasusest siiski ainult ühe, tunnistajale silma jäänud tunnuse poolest, on tegemist ainult näilise valikäratundmiseks esitamisega. Tegelikuses on sellisel juhul tegemist pigem ühe isiku äratundmiseks esitamisega.

Esmalt, kui kahtlusalune ei vasta tunnistaja poolt antud kurjategija kirjeldusele, peaksid täitjad sarnanema kahtlusalusega oluliste tunnuste osas. Seega, kui kahtlusalune erineb originaalkirjeldusest (nt kurjategijal oli kirjelduse järgi habe, kuid vahistatud kahtlusalune on raseeritud), siis peaksid kõik täitjad vastama kahtlusalusele selle omaduse poolest (antud juhul peaksid kõik rivi liikmed olema raseeritud).¹⁰⁵

Teiseks, kui mingeid tunnuseid ei ole võimalik ühildada, siis peaks kõikide rivi liikmete vastava tunnuse kinni katma. Kui kurjategijal oli kirjelduse alusel ebatavaline arm, sünnimärk või tätoveering, mida ei ole võimalik ühildada, tuleb see kinni katta (nt kleepriba paigaldamisega pildile või plaastri paigaldamisega isikule) ja sama tuleb teha täitjate vastava kehapiirkonnaga. See pole aga sageli üldse probleemiks, kuna erilise armi või tätoveeringu olemasolu on eritunnus (*sufficient evidence*) kurjategija identifitseerimisel.¹⁰⁶

Sama kehtib ka foto alusel äratundmiseks esitamisele. Fotod ei tohi erineda teineteisest formaadi, olemuse ega ülesvõtte vormi poolest (must-valge/värviline/diapositiiv/negatiivvõte jne) ega ka muude eristamistunnuste poolest (politseifoto/passipilt). Igasugusest salvestatud piltide

¹⁰³ Lindmäe, lk 92.

¹⁰⁴ Kergandberg, Sillaots, lk 281.

¹⁰⁵ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 35.

¹⁰⁶ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 35-36.

digitaalsest tööstusest tuleb hoiduda.¹⁰⁷ Kui on mitu tunnistajat, võib osutada vajalikuks moodustada iga tunnistaja jaoks eraldi rivi isegi siis, kui on ainult üks kahtlusalune. Kuna tunnistajate kirjeldused erinevad teatud määral, peab täitjad valima vastavalt iga konkreetse tunnistaja kirjeldusele.¹⁰⁸

2.2.3 Riietusepõhine kallutus

Sama nõue kehtib isikute riietuse suhtes: äratundmiseks esitatava isiku riietuses (riietuseseme laad ja värvus) ei tohi järsult erineda grupi teiste liikmete riietusesemetest ja tõmmata endale äratundja tähelepanu. Kui mõni isikutest erineb teistest riietuse poolest, võib see viia tema kunstliku valimiseni. Soovitatav on kasutada sarnast tüüpi riideid, kuid erinevaid nendest, mida kandis kahtlusalune kuriteo ajal. Viimane soovitus erineb Herbert Lindmäest juhustest, mille kohaselt isikut on soovitatav esitada äratundmiseks samas riietuses, milles teda on näinud äratundja. Kui äratundmiseks esitamisel on isikul seljas teised rõivad, võib see takistada äratundmist: toetudes lahkuminekutele riietuses, välistab äratundja mõnikord äratundmiseks esitatud isiku, ilma et ta püüaks meenutada kuriteosündmuse puutuva isiku kehaehituslikke ja muid tunnuseid.¹⁰⁹ On üsna ebatõenäoline, et tunnistaja kirjeldusele tuginedes leitakse täpselt samasugused riideesemed nagu olid kurjategijal teo toimepanemise ajal seljas. Seetõttu võib just sarnane, kuid mitte täpselt sama rõivastus põhjustada äratundjas kahtlustatava välistamist. Äratundja hakkaks võrdlema seda varem tajutuga ning ei identifitseeriks isikut vaid pigem riietust.

2.2.4 Esitamismeetodi kallutus

Üks viimase kümnendi olulisim õiguspsühholoogia vaidlusteema on olnud, milline äratundmiseks esitamise rivi omab kõige vähem negatiivseid kõrvalmõjusid – kallutatud valikuid.¹¹⁰ Uurimused näitavad, et soovitatav on esitada isikuid järjestikku, mitte kõiki korraga.¹¹¹ Üheaegselt äratundmiseks esitatud rivi käivitab võrdleva hindamise protsessi, mille

¹⁰⁷ http://www.anwalt.de/rechtstipps/wahlgegeneuberstellung-und-wahllichtbildvorlage_001943.html

¹⁰⁸ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 36.

¹⁰⁹ Lindmäe, lk 92.

¹¹⁰ Kask, K., lk 167.

¹¹¹ Bachmann, lk 70.

tulemusel tunnistaja võib ekslikult identifitseerida isiku, kes sarnaneb kõige rohkem (kuid mitte täpselt) tema mälopildiga.

Järjestikune esitlemine seevastu julgustab tunnistajat otsustama iga rivi liikme osas, kas vastav isik on või ei ole kurjategija. Võrreldes samaaegselt esitletava riviga vähendab järjestikkuse rivi esitlemine tunduvalt väärte identifitseerimiste arvu. Lisaks kahjustavad järjestikkust äratundmiseks esitamise rivi vähem sellised kallutused nagu erinevused täitja välimuses, riietuses ja kallutavad juhised.¹¹²

Kuigi järjestikuse äratundmiseks esitamise meetodil on väidetavalt teatud eeliseid, ei ole Eesti kriminaalmenetluses siiski seaduses sätestatu järgi võimalik sellisel moel äratundmiseks esitamist korraldada.¹¹³ Vastavalt KrMS § 81 lg 2 esitatakse isik, asi või muu objekt äratundmiseks koos vähemalt kahe sarnase objektiga. Lõikes 2 sätestatust järelduvalt peab äratundmiseks esitamine toimuma samaaegse valikäratundmiseks esitamisenä. Lubatud ei ole järjestuslik äratundmiseks esitamine.¹¹⁴

Erilise tähtsusega iga protseduuri puhul on õige identifitseerimise suhe vääraste identifitseerimisse. Lindsay ja Wells'i uuringu andmed näitasid, et samaaegne ja järjestikune äratundmiseks esitamine andsid peaaegu identse õige identifitseerimise suhte, kui kurjategija oli ravis esindatud. Kui rivi ei sisaldanud kurjategijat, siis oli vääridentifitseerimisi samaaegselt esitatud rivi puhul 43% ja järjestikuse rivi puhul kõigest 17%.¹¹⁵

Stebly, Dysart, Fulero ja Lindsay viisid läbi samaaegse ja järjestikuse rivi osas läbiviidud uuringute metaanalüüsi. Analüüsi tulemusel¹¹⁶ selgitasid nad muuhulgas välja, et kurjategijat sisaldava rivi puhul osutub „valijaks“¹¹⁷ samaaegsel äratundmisel 74% äratundjatest, samal ajal kui järjestikuse rivi puhul osutub „valijaks“ 54% äratundjatest. Täpsuse erinevus on valijate vahel erineva esitlusmeetodi puhul väike: samaaegse rivi puhul teevad 68% valijatest õige valiku ja 32% vale valiku; järjestikuse rivi puhul teevad 65% valijatest õige valiku ja 35% vale valiku.

¹¹² Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 37.

¹¹³ Sillaots, lk 631.

¹¹⁴ Kergandberg, E., Pikamäe, P. Kriminaalmenetluse seadustik. Kommenteeritud väljaanne. Kirjastus Juura 2012, lk 382.

¹¹⁵ Steblay, Dysart, Fulero, Lindsay, p 460.

¹¹⁶ Toodud tulemuste väljaselgitamisel on aluseks võetud 13 eelnevalt läbiviidud testi, mille puhul olid täpsed tulemused eristatavad.

¹¹⁷ Isik, kes valib igal juhul kellegi.

Kurjategijat mittesisaldava rivi puhul täheldasid nad taas märkimisväärselt kõrgemat valikuvalmidust samaaegse rivi puhul: 51% versus 28%. Antud situatsioonis osutub igasugune valik valeks.¹¹⁸

Seega teevad äratundjad järjestikuse rivi puhul väiksema tõenäosusega valiku. Kui kurjategija on ravis esindatud, siis viib madalam valimise tõenäosus ebaõige tagasilükkamise veani (*false rejection error*). Samas kurjategijat mittesisaldava rivi puhul lisab äratundjate kahtlus järjestikuse rivi tulemusele täpsust, sest vähendab vale identifitseerimise tõenäosust. Vastupidi jällegi samaaegselt esitatud rivi puhul, suurem valikuvalmidus võib viia kurjategija äratundmiseni, kui kurjategija on ravis esindatud, samal ajal kurjategijat mittesisaldava rivi puhul viib see vääridentifitseerimiseni.

Järgnevad viis asjaolu on üliolulised järjestikuse äratundmiseks esitamise rivi administreerimisel. Esiteks, protseduur peab olema topelt-pime. Topelt-pimeda protseduuri mittekasutamine kaotab järjestikuse esitamise eelised. Kui protseduuri ei ole võimalik läbi viia topelt-pimedana, ei tohi järjestikust esitamist kasutada. Teiseks, tunnistaja ei tohi teada esitletavate isikute ega fotode lõpparvu. Rivi liikmete arvu teadmine suurendab survet valida rivi jätkudes keegi liikmetest, mis omakorda suurendab ebaõigete valikute arvu toimingu lõpupoelses osas. Kolmandaks, tunnistajale esitletakse vaid ühte isikut korraga. See julgustab tunnistajat võrdlema esitletavat isikut oma mälestusega kurjategijast selle asemel, et võrrelda isikut teiste rivi liikmetega. Neljandaks, iga isiku puhul peab tunnistaja enne järgmise isiku esitamist vastama eitavalt või jaatavalt küsimusele „Kas Te saate kinnitada, et see isik on sama, keda Te nägite?“ Selle põhimõtte rikkumine on üks tavapärasemaid protseduuri vigu järjestikuse äratundmiseks esitamisega seonduvalt. Tunnistaja ei tohi tõsta fotosid kõrvale ega lihtsalt keelduma vastamast kuni teiste fotode nägemiseni. Kui seda võimaldatakse, siis tunnistaja võrdleb rivi liikmeid pigem teineteisega kui vaid oma mälupildiga kurjategijast. Viiendaks, tunnistaja ei või tagasi võtta varasemaid otsuseid. Tunnistajad ütlevad vahel „ei“ kõikide rivi liikmete kohta, kuid kui neile öeldakse, et rivi on läbi, siis nad paluvad ühte liikmetest veelkord näha või ütlevad näiteks, et see oli ikkagi number 2. See suurendab oletuslikku hindamist ja on ohtlik. Selle võimaldamisest on ka vähe kasu, kui tunnistaja on juba kord eitanud isiku kurjategijana äratundmist.¹¹⁹

¹¹⁸ Steblay, Dysart, Fulero, Lindsay, lk 464.

¹¹⁹ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 38.

Järjestikusel esitamisel ei tohiks tunnistaja teada, kui suure valimiga tuleb tegemist. Tunnistaja ei tunne sellise protseduuri puhul ennast sunnitud olevat kedagi ilmingimata valima, ta ei tea, millal rida läbi saab ning tal ei ole ees inimeste rida kui tajutavat tervikut, millest mõne välise ebaolulise detaili põhjal mõni isik kunstlikult teiste hulgast silma torkaks. Katsetest selgub, et fotode järgi isiku äratundmisel esineb fotode üheaegsel esitamisel 58% vigu, järjestikusel esitamisel on vigu vaid 17%. Näidatud on sedagi, et kahtlusaluse esitamine ainsa isikuna viib sagedasemale sarnase isiku ekslikule äratundmisele kui esitamisel isikute reas.¹²⁰

2.2.5 Küsitlejast lähtuv kallutus

On kindlaks tehtud, et nii uurijate teadmised antud valdkonnas kui ka ütluste võtmise viis mõjutavad oluliselt ütluse usaldusväarsust.¹²¹ Küsimused, mida uurija küsib, mõjutavad tunnistaja ütlusi. Tunnistajale esitatavate küsimuste laadist ja sõnastusest sõltuvalt võib meenutamisel tunnistaja antud vastus oluliselt varieeruda. Mälutegevus vastutusrikastel hetkedel sõltub ka (sageli tahtlikult esitatud) kõrvalejuhtivast teabest, tunnistaja segadusse sattumisest (nt teadliku tegevuse tulemusena).¹²²

Ebaprofessionaalne või ebaaus küsitaja võib mõjutada oluliselt inimese mälu, nii et pärast sellist intervjuud muutub tunnistaja ütluse sisu dramaatiliselt, ilma et tunnistaja enda siiruses kahtleks. Äratundmiseks esitamisel peaks igati vältima äratundja sugestiivset mõjutamist. Kuna väga oluline on vältida suunavate küsimuste esitamist, siis on probleemne KrMS § 81 lõikes 8 märgitud viide § 68 lõigetele 2–6. Täpsemalt öeldes on küsitav KrMS § 68 lõikes 4 sätestatust juhendumise põhjendatus. Eriti korrektselt peaks vältima suunava küsimuse või suunava sõnastuse kasutamist siis, kui äratundjale tehakse KrMS § 82 lõike 1 punkti 4 järgi ettepanek selgitada, kas ta tunneb uuritava sündmusega seotud isiku ära.¹²³

Politseiametnik, kes haldab äratundmiseks esitamise rivi, ei tohi teada kahtlusaluse identiteeti ja tunnistaja peab olema sellest teadlik. See soovitus on uurijate poolt rõhutatult heaks kiidetud. Kohtueelne menetleja, kes teab milline rivi liige on kahtlustatav, ei tohiks äratundmiseks esitamist läbi viia. Uuringud on näidanud, et läbiviija võib juhtida tulemust sobivas suunas,

¹²⁰ Bachmann, lk 70-71.

¹²¹ Kask, K., lk 162.

¹²² Bachmann, lk 57.

¹²³ Sillaots, lk 631.

näiteks tunnistajat juhendades edastada tahtmatult verbaalseid või mitteverbaalseid signaale (hääletooni muutused, kõne kiirus, kavatsematud liigutused).¹²⁴

Inimene eeldab, et kui juba kutsutakse tunnistust andma ja isikute rida esitatakse äratundmiseks, küllap siis on selleks alust ja küllap keegi reast on süüdlane. Kallutusvea protsent sõltub oluliselt tunnistajatele antud instruktsioonist. Katsetest on selgunud, et kui instruktsioonis öeldi, et süüdlane „võib olla esitatute hulgas“, oli tulemuseks 78% kallutusvigu, kui aga instruktsioonis öeldi, et süüdlane „ei pruugi olla esitatute hulgas“, saadi 33% kallutusvigu. Ehkki parem instruktsioon vähendas vigu oluliselt, jäi nende ilmnemissagedus siiski liiga suureks.¹²⁵ Seega on oluline silmas pidada, et äratundjal ei tohi olla muljet, et tema poolt ülekuulamise kirjeldataud isik on igal juhul leitav võrreldavate isikute hulgas. Nii ei tohiks temalt näiteks küsida, kes neist isikutest on kahtlustatav, vaid kas kahtlustatav on isikute hulgas. Äratundjale ei tohi avaldada survet, et ta äratundmiseks esitatud isikute grupist tõepoolest leiaks ühe isiku. On soovitatav, et ta oleks teadlik näiteks sellest, et võib-olla ei olegi kuriteo toimepannud isik äratundmiseks esitatud isikute hulgas.¹²⁶ Samuti tuleb tunnistajate valikutesse piisava ettevaatusega suhtuda, mõõndes vea võimalust ka siis, kui tunnistaja on oma valikus kindel.

Tunnistajad sageli eeldavad, et rivi haldav politseinik teab „õiget vastust“. Selle tulemusel võivad tunnistajad otsida politseiametnikult vihjeid ja tõlgendada tahtmatut käitumist kui signaali sellele, millist rivi liiget valida. Kui kasutatakse soovitatavat meetodit, mis on tuntud kui topelt-pime test ja selle kasutamine on ka teada, siis ei ole põhjust otsida ametnikult juhtnööre. Topelt-pime test vähendab tahtmatuid kallutusi ja kaitseb ka politseiametnikke tahtlike kallutuste süüdistustest.¹²⁷ Topelt-pime test nõuab teise ametniku, kes ei ole juhtumiga kursis, olemasolu rivi genereerimiseks. See võib osutada keeruliseks väikestes prefektuurides ja avalikkuses laialdast kajastamist leidnud juhtumite puhul. Kui pole võtta teist ametnikku, on mitmeid alternatiive. Kõrgtehnoloogiline alternatiiv kasutab arvuteid, mis on programmeeritud esitama rivi politseiametniku kohalolekuta. Madaltehnoloogilised alternatiivid nõuavad lihtsalt, et ametnik ei viibiks ruumis, kui tunnistajale esitletakse rivi või ametnikul ei ole võimalik rivi näha ajal, kui tunnistaja seda vaatleb. Need alternatiivid ei toimi alati. Näiteks võib tunnistaja küsida politseiametnikult küsimusi või näidata talle pilti, mida ta kaalub, ja küsida arvamust. Ilmselgelt

¹²⁴ Kask, K., lk 167.

¹²⁵ Bachmann, lk 69.

¹²⁶ Kergandberg, Sillaots, lk 282.

¹²⁷ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 36.

on topelt-pime test nende alternatiividega võrreldes eelistatav, sest politseiametnik, kes ei ole teadlik, milline rivi liige on kahtlusalune, ei saa tahtlikult või tahtmatult suunata tunnistajat kahtlusalust valima.¹²⁸

Oluline on, et ka tunnistaja on teadlik sellest, et toimingu administraator ei tea kahtlustatava identiteeti ega seda, millisel positsioonil ta ravis on. Selle juhise otstarve on teha tunnistajale selgeks, et kasutatakse topelt-pimedat protseduuri ja pole mõtet otsida või eeldada rivi esitlevalt politseinikult abi isiku valimisel. Teiseks, et vältida igasugust survet, mida tunnistaja võib tunda, valida kindlasti keegi rivist, peab tunnistajale selgeks tegema, et kurjategija võib, aga võib ka mitte olla ravis. See juhise vähendab vale identifitseerimist mõjutamata seejuures õige identifitseerimise määra (*rate of correct identification*). Samal põhjusel on soovitatav ka täiendav juhise, mis selgitab, et süütu inimese süüst vabastamine on sama oluline, kui süüdi oleva isiku identifitseerimine.¹²⁹

Erialakirjanduses on märgitud, et soovitatav ei ole võrreldavate isikutena kasutada uurimisasutuse ametnikke. Väidetavalt toimivad uurimisasutuse ametnikud rutiinselt. Seda eriti sel juhul, kui nad on mitmeid kordi olnud võrreldavate isikute rollis. Nad vaatavad rahulikult ja kindla pilguga äratundja (või videokaamera) suunas. Nad ei näita stressisümptomeid. Nad seisavad tasakaalukalt ja sirgelt neile ettenäidatud kohas. On tõdetud, et kahtlustatav võib näidata hirmu- ja stressisümptomeid (higistamine, ebakindlus, pilgu suuna sagedane muutmine, silmade pilgutamine, keha raskuse sagedane ülekandmine ühelt jalalt teisele, kössis kehahoiak), mida äratundja teadlikult või mitteteadlikult märkab. On avaldatud arvamust, et „mittekogenud“ võrreldavate isikute kasutamisega mahendatakse erinevusi üldmuljetes.¹³⁰

Soovitatav on võimalikult vältida ka seda, et alternatiivisikud teaksid, kes neist on kahtlustatav. Kui alternatiivisikud teavad, kes neist on kahtlustatav, võib neist väidetavalt õhkuda, näiliselt varjatud, vihjeid äratundjale. Nad võivad uudishimust suunata pilke kahtlustatavale, nad nihkuvad temast natuke eemale ja loovad silmatorkava vaheruumi. Alternatiivisikud ei tohiks vastavat teavet saada otseselt ega kaudselt (näiteks äratundmiseks esitamise organisatsioonilise

¹²⁸ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 36.

¹²⁹ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 36-37.

¹³⁰ Kergandberg, Sillaots, lk 281.

korraldamise kaudu, uurimisasutuse ametnike omavahelise kommunikatsiooni kaudu või uurimisasutuse ametnike ja kahtlustatava vahelise kommunikatsiooni kaudu).¹³¹

Tunnistajate ütluste õigsus ja täpsus sõltuvad tugevasti ka sündmusele järgnenud ajavahemikul toimunud teguritest. Kui tunnistaja on sündmuse ja tunnistuse andmise vahel näinud mingit inimest ning see inimene on üks nende hulgast, keda ta peab ära tundma, siis on suurem tõenäosus, et tunnistaja valib välja just selle isiku.¹³² Arvatakse, et niisugust viga põhjustab alateadlik ülekanne ja seotus eelnevalt tehtud tajuotsustusega, mille tulemusena kellegi äratundmine väljaspool õiget konteksti võib sellegipoolest tekitada tunnistajas tunde, et tegemist ongi otsitava isikuga. Seega ei tohiks tunnistuste võtmisel kasutada uuesti isikuid, kes on kahtlusalust näinud eelnevalt kasutatud isikutereas ja keda palutakse hindama isikuid uues reas, kus on ka varem esitatud kahtlusalune.¹³³

Soovituslik on, et tunnistaja väljendaks oma enda sõnadega, kui kindel ta on selles, et valitud isik on kurjategija enne kui ta saab ükskõik millist tagasisidet. Identifitseerimisejärgne tagasiside võib tulla politseinikult („väga hea, sa tabasid ta“), teistelt tunnistajatelt („ma valisin samuti number kahe“) või kohtutelt (kohtukutse tunnistusi andma). Igasugune tagasiside võib toetada tunnistaja enesekindlust. Suurendatud enesekindlus tugevdab tavaliselt tunnistaja uskumust, kuid ei abista kohtunikke täpsete ja ebatäpsete tunnistajate eristamisel.¹³⁴

¹³¹ Kergandberg, Sillaots, lk 281.

¹³² Bachmann, lk 68.

¹³³ Bachmann, lk 68.

¹³⁴ Beaudry, Lindsay, Dupuis, lk 37.

3. ISIKU ÄRATUNDMISEKS ESITAMINE EESTI PRAKTIKAS

3.1 Valim

Empiirilise uuringu käigus analüüsiti 38 kriminaaltoimikut, mis sisaldasid 91 äratundmiseks esitamise protokollide. Ühe osa valimist moodustavad Riigiteataja otsingumootori abil juhuvaliku meetodil leitud kriminaalasjad aastatest 2010 - 2012, milles on uurimistoiminguna kasutatud äratundmiseks esitamist. Nendeks on Harju Maakohtu Liivalaia kohtumaja 19 kriminaaltoimikut koos 41 äratundmiseks esitamise protokolliga. Teise osa valimist moodustavad Harju Maakohtu Tartu mnt kohtumaja 2008. aastal jõustunud lahenditega kriminaalasjad (N=19), milles on uurimistoiminguna 50 korral kasutatud äratundmiseks esitamist. Teise osa puhul on kaasatud kõik Tartu mnt kohtumaja 2008. aasta kriminaaltoimikud, mis sisaldasid äratundmiseks esitamise protokolle, v.a. juhtumid, kus äratundja teadis või tundis äratuntavat. Kuna magistrirühma eesmärgiks on välja selgitada, millised tegurid mõjutavad äratundmiseks esitamise tulemust, siis on objektiivsuse kaalutlusel valimist välja jäetud juhtumid, kus äratundja eelnevalt tundis äratuntavat.

Kuna Riigiteataja otsingumootorit kasutades ilmnes asjaolu, et lõpplahendites on äratundmiseks esitamist mainitud enamjaolt vaid siis, kui see on süüstav tõend ja isik on ära tuntud, siis oli objektiivsete andmete saamiseks algselt plaanitud analüüsida ka Põhja Prefektuuri arhiivis olevaid kriminaaltoimikuid. Politsei- ja Piirivalveameti Uurimistööde kooskõlastamise komisjon ei kooskõlastanud esitatud taotlust põhjusel, et PPA arhiivis olevate materjalide osas ei ole teada, millised neist sisaldavad taotletavat teavet, seega antud uurimistöö puhul ei ole kindlust, et taotluses soovitud andmed on olemas, leitavad ja kättesaadavad. Sellest tulenevalt on valimi moodustamiseks kasutatud Harju Maakohtu Tartu mnt kohtumaja 2008. aastal jõustunud lõpplahendiga kriminaaltoimikutes sisalduvaid äratundmiseks esitamise protokolle. Kuna äratundmiseks esitamise regulatsioon ja menetlusmetoodilised juhendid on püsinud kriminaalmenetluse seadustiku kehtima hakkamisest muutumatuna, siis on 2008. aasta andmed usaldusväärsed ka käesoleval ajahetkel.

Toimikute analüüsi teel koguti järgmisi andmeid:

- 1) kas kasutati isikute rivi või fototabelit;

- 2) kas kahtlustatav sai ise positsiooni valida ja mis positsioonil kahtlustatav asetses;
- 3) kas isik tunti ära või mitte;
- 4) kas äratundja oli kannatanu, tunnistaja või kahtlustatav;
- 5) millised on tunnistaja demograafilised andmed (sugu ja vanus);
- 6) kuriteo toimumise aeg, ülekuulamise ja äratundmiseks esitamise aeg;
- 7) milliste tunnuste alusel isik ära tunti;
- 8) kas ja kuidas on menetluses tunnistaja varasemalt isikut kirjeldanud.

Valimist on välja jäetud äratundmiseks esitamise protokollid, milles äratundja ja äratuntav teineteist eelnevalt tundsid. Kui ülekuulata väidab, et kuriteosündmusega seotud isik on talle tuttav ning nimetab tema nime, siis on menetlusmetoodika juhendmaterjalide kohaselt äratundmiseks esitamine liigne. Juhul, kus vahetult pärast isiku ülekuulamist ja kuriteo toimepannud isikute nimede avaldamist esitatakse talle nimetatud isikud äratundmiseks, tõusetub küsimus uurimistoimingu vajadusest ja otstarbekusest.

Analüüsitud protokollidest nähtub, et olenemata ülekuulata väitest, et ta tunneb isikut, on äratundmiseks esitamist siiski läbi viidud. 19.06.2007 ajavahemikul 09:30 – 10:00 kuulati üle tunnistaja M. Ülekuulamise protokollis on M öelnud: „*A-ga oleme naabrid, elame naabermajades, juhuslikel kohtumistel lihtsalt räägime, suhted on meil normaalsed. A perekonnanime ei tea.*“ Vahetult pärast seda (19.06.2007 kell 10:05 – 10:15) on tunnistajale esitatud äratundmiseks A. M tunneb A ära fotol nr 3. Teisel juhul kuulati tunnistaja üle 09.01.2008 ajavahemikul 16:55 – 17:15 ning tunnistaja nimetas ülekuulamisel kahtlustatava ees ja perekonnanime, kahtlustatav oli talle tuttav. Vahetult järgnenud äratundmiseks esitamisel ajavahemikul 17:20 – 17:25 tundis tunnistaja kahtlustatava ka rivis ära.

3.2 Süütegude koosseis

Analüüsitud kriminaalasjadest esitati isik äratundmiseks 28 korral, kui täidetud oli varguse koosseis (KarS § 199). See moodustab 30,8 % kõikidest analüüsitud äratundmiseks esitamistest. Avaliku korra raske rikkumise koosseis (KarS § 263), mis seisnes enamjaolt avalikus kohas kellegi löömisel, peksmisel või muul moel valu tekitamisel, moodustas 24,2 % analüüsitud juhtumistest. 14,3 % koosseisudest moodustab röövimine (KarS § 200). Seega suurema osa süütegudest, kus on kahtlustatava äratundmiseks esitamine läbi viidud, moodustavad

varavastased süüteod. Ühel juhul oli täidetud ka tapmise koosseis (KarS § 113), kuid seda ei ole valimis arvestatud, kuna kriminaaltoimikus puudus eelnev ülekuulamise protokoll. Tabelis 1 on esitatud KarS koosseisude sagedused ning protsent (%) kõikidest analüüsitud juhtumitest.

Tabel 1. KarS-i koosseisude sagedus ja protsentuaalne jaotus äratundmiseks esitamisel

KarS-i koosseis	Sagedus (%)
§ 121	9 (9.9%)
§ 269	22 (24.2%)
§ 199	28 (30.8%)
§ 200	13 (14.3%)
§ 201	5 (5.5%)
§ 202	5 (5.5%)
§ 183, 184	6 (6.6%)
§ 296	3 (3.3%)
Kokku	91 (100%)

3.3 Äratundmise aluseks olevad tunnused

Meie sõnavara isiku näo füüsiliste omaduste kirjeldamiseks on pigem piiratud (Shepherd and Ellis 1996). Teiste hulgas on Breznitz (2002) väitnud, et verbaalne ja visuaalne süsteem töötleb informatsiooni erinevalt. Identifitseerimine saavutatakse kiiremini läbi visuaalse kui verbaalse liini, sest visuaalne süsteem töötleb andmeid terviklikult, samal ajal kui verbaalne süsteem töötleb andmeid järjestikuliselt. Kuna visuaalne tee on kiirem ja terviklikum, on see paremini kohaldatav näo või isiku äratundmise protsessidele.¹³⁵

Tunnistaja peab esmalt muutma visuaalse aspekti verbaalseks isiku kirjelduseks. Üks probleem seejuures seisneb selles, et näod on paremal juhul kodeeritud terviklikult, kusjuures sõnaline kirjeldus kasutab rohkem tükkaaval lähenemist, mis hõlmab individuaalsete omaduste märgistamist (kus objekti kirjeldus on tükeldatud üksikuteks detailideks). Hoolimata raskustest visuaalse pildi verbaalseks kirjelduseks tõlkimisel, kalduvad menetlejad oma igapäevatöös

¹³⁵ Kask, K., Bull, R.

kasutama ikka isikukirjeldust kui ühte peamist teabekogumise vahendit või tunnistaja kirjeldusel põhineva süüdlase äratundmiseks esitamise rivi moodustamiseks.¹³⁶

Varasemad uurimistulemused on tõendanud, et ajaline viivitus sündmuse ja uurijale täpse kirjelduse andmise vahel võib mõjutada ütluste kvaliteeti. Tunnistajad annavad vähem isikukirjeldusi pikema sündmuse toimumise ja meenutamise ajavahemiku järel. Laboriuuringud on järjekindlalt näidanud ajalise viivituse olulist mõju isiku kirjelduse täpsusele. Analüüsitud toimikutest võib välja tuua juhtumi, kus sündmuse ja ülekuulamise vahele jäi ajavahemik 523 päeva. Antud juhul on tunnistaja andnud järgneva isikukirjelduse: "*Mulle tundus, et oli neli noormeest. Ma silmitsesin nende nägusid ja arvan, et tunnen nad ära, kui näen. Välimuselt tundusid nad kõik mulle umbes 17-18 aastaste noorukitena. Üks oli tavalise kehaehitusega, mitte eriti pikk. Tal olid täitsa valged juuksed, soeng oli lühike, juuksed aga mõnevõrra väljakasvanud. Nagu mulle tundus oli ta riietunud helebeežidesse spordirõivastesse. Teine peksnutest oli pikemat kasvu ja umbes samasuguse kehaehitusega. Tal olid helepruunid juuksed, lühike soeng. Ka temal olid seljas heledad spordipüksid ja -pusa, tundub, et rohelist värvi, aga heledate käistega. Mulle jäi meelde veel üks noormees. Ta oli pikka kasvu, kohevate lokkis juustega. Ta oli riietunud tumedaisse rõivaisse. Neljas noormees ei jäänud mulle üldse meelde.*" Tegemist on üsna väheütleva isikukirjeldusega, tunnistajale on rohkem meelde jäänud riitus. Sellise kirjelduse põhjal on üsna raske moodustada sarnaste isikute rivi. Märkimisväärne on asjaolu, et samas kriminaalasjas on tunnistaja 532 päeva pärast sündmuse toimumist ära tundnud just selle noormehe, keda ta varem kirjeldada ei osanud. Protokollis on kajastatud tunnistaja ütlus: "*Esitatud fototabeli fotol nr 3 tunnen ära neljanda noormehe, kelle kohta varem andsin ütlusi, et ta ei jäänud mulle meelde, aga vaadates praegu inimest fotol 3, meenub mulle pika noormehe kõrval ajal, kui teised kaks minu meest peksid, seisnud ja naernud ning mind ja mu meest solvanud noormehe nägu.*" Eeldades, et tunnistaja ka tegelikult isiku ära tundis, võib väita, et eelnev isikukirjeldus ei ole seotud äratundmise aluseks olevate tunnustega. See on seletatav eelpool mainitud visuaalse ja verbaalse süsteemi töötlusprotsessiga.

Ülekuulamisel nimetasid isikud tunnustena kõige enam sugu (85,7%), järgnesid riitus (59%), kasv ja vanus (mõlemad 58%). Näo väliseid tunnuseid nimetati 51 juhul, mis seisnes peamiselt juuste värvi ja -pikkuse kirjeldamises. Näo sisemisi tunnuseid (silmad, suu, nina) nimetati

¹³⁶ Kask, K., Bull, R.

ülekuulamisel vaid 21 korral (23,1%). Samas olid näo sisemised tunnused peamiseks äratundmise aluseks - 35 korral (38,5%) nimetati tunnuseks, mille alusel isik ära tunni, kas näokuju või näo sisemisi tunnuseid. Seevastu teisi tunnuseid nimetati tunduvalt vähem - kasv 3,3%, kehaehitus 1,1%, näo välised tunnused 9,9%, riietust 6,6%, eritunnuseid 3,3%.

Ka menetlejad ei ole suutelised protokollis märkima tunnuseid, mille alusel äratundmiseks esitatud isikud sarnanevad. Valdavalt on objektide sarnasuse kirjeldusena märgitud menetleja poolt „kolme meesterahva fotod“. Selline kirjeldus ei anna objektiivset ülevaadet äratundmiseks esitatud objektide sarnasusest. Sageli on protokollist selgelt aru saada, et sarnasuse lahter on pigem formaalsus ja see on menetleja poolt täidetud juba eelnevalt ning kirjeldus sisaldab ühte ja sama kirjeldust protokolle läbivalt. Menetleja teeb tõenäoliselt endale protokollis vormi eelnevalt valmis ning sarnasuse lahtrisse märgib mitte midagi ülevad tunnused nagu sugu, vanus ja näo üldkuju. Sellised tunnused sobivad enamjaolt iga rivi isiku kohta ning see säästab menetlejat täiendavast tööst.

3.4 Äratundmiseks esitamise tulemust mõjutavad tegurid

Järgneva analüüsi aluseks on võetud käesoleva magistr töö teises peatükis uuringute tulemusel leitud kallutavad tegurid, mis võivad mõjutada äratundmiseks esitamise tulemust. Valimi aluseks olevaid äratundmiseks esitamise protokolle on analüüsitud nimetatud teguritest tulenevalt ning välja on toodud statistilised ja analüütilised tulemused.

3.4.1 Tunnistajapõhised tegurid

Äratundjatest 73% moodustasid mehed ning 27% naised. Äratundjate keskmine vanus oli $M = 25.4$ aastat ($SD = 14.0$, ulatus 9 kuni 64 aastat). Vanuse alusel saab öelda, et 47 äratundjat olid täisealised ja 26 lapsed; 18 isiku vanuse kohta info puudus. Äratundjatest suhteliselt võrdse osa moodustavad kannatanud (46,2%) ja tunnistajad (47,3%), harvem esitatakse isik äratundmiseks kahtlustatavale (6,6%). Äratuntavate hulgast 87 (96%) olid mehed ja 4 (4%) naised.

Kui võrrelda mehi ja naisi, siis meestest ($N=67$) tundis 71,6% esitatud isiku õigesti ära ning naistest ($N=24$) tundis 91,7% isiku õigesti ära. Antud seos oli nõrgalt statistiliselt oluline, $\chi^2(1) =$

3.99, $p = .046$, aga samas ei saa siin teha põhjapanevaid järeldusi, et naised isikuid paremini ära tunnevad kui mehed, kuna valimi suurus oli väike.

Kui võrrelda omavahel täiskasvanuid ja alaealisi, siis täiskasvanud tundsid isikuid paremini ära (92%, $N=47$) kui lapsed (65%, $N = 26$); tulemus oli ka statistiliselt oluline $\chi^2(1) = 7.79$, $p = .005$. Samas tuleb siin meeles pidada, et isikute arv valimis oli väike ja sellest ei saa teha otseseid järeldusi, et täiskasvanud oleksid paremad äratundjad kui lapsed.

Subjektivsete tajumistingimuste (äratundja nägemisteravus, kuulmisvõime, aga ka eriala, huvialad ja huvi tajutava objekti vastu) osas puudus analüüsitud ülekuulamise protokollides igasugune teave. Kui ülekuulatav kirjeldab isikut, siis oleks mõistlik protokollis kajastada vähemalt ülekuulatava nägemisvõime, protokollis võiks märkida, kas ülekuulatava nägemisteravus on tavapärane või kannab ta nägemist korrigeerivaid vahendeid (prillid, läätsed).

3.4.2 Ütluste (aruande) stiil

Tabelis 2 on toodud äratundja enesekindlus isiku äratundmisel 4-pallisel skaalal. Täiesti kindlad olid äratundjad 12 korral; kõige levinum ütluse stiil oli "tunnen isiku ära".

Tabel 2. Äratundja enesekindlus äratundmisel

	Sagedus (%)
ei küsitud	20 (22%)
täiesti kindel, et tegemist on sama isikuga	12 (13.2%)
tunnen isiku ära	43 (47.3%)
sarnaneb kõige rohkem/minu meelest on sama isik	12 (13.2%)
võin eksida	4 (4.4%)
kokku	91 (100%)

Varasemad uurimistulemused näitavad¹³⁷, et kindlus oma mälu tõepärasuses ei seostu äratundja tegelike vastavate võimetega. Arvestada tuleb aga sellega, et tunnistaja ütluste stiil võib mõjutada korrakaitsetöötajaid, kohut ja pressi. Kui menetleja on mõjutatud äratundja enesekindlusest võib see omakorda mõjutada ka protokollis kajastatut. Mõjutatud võib olla ka kohtunik. Tutvudes

¹³⁷ Krug, K. The Relationship Between Confidence and Accuracy: Current Thoughts of the Literature and a New Area of Research. Applied Psychology in Criminal Justice, 2007.

kriminaaltoimikuga, võib äratundja enesekindlus äratundmisel kallutada kohtuniku siseveendumust süüdistatava süü osas. Kuna uuringud on tõendanud, et enesekindlus ja mälu tegelikud võimed ei korreleeru, oleks otstarbekam kajastada äratundmiseks esitamise protokollis ütlusi lakooniliselt, vältimaks võimalikke õiguskaitse organite mõjutusi.

Menetleja, tagamaks allika poolt öeldu vastavust allika poolt tajutuga, peab püüdlema ka selle poole, et oleks eristatav, mida isik ise nägi ja kuulis ning mida ta teab teiste isikute juttudest tulenevalt.¹³⁸ Sündmusest möödunud aja jooksul võivad selle vahetud pealtnägijad, eriti kui nad on ühest tutvusringkonnast, omavahel suhelda ja muljeid vahetada. Sellisel muljete vahetamisel leiab aset tajude segunemine – isik võib hakata teiste muljetajate jutust mõjutatuna omistama enda nägemisena või kuulmisena tõiku, mida ta tegelikult ise ei näinud ega kuulnud. Seetõttu peab menetleja suunama isiku tähelepanu ja meenutusi just nendele asjaoludele, mida isik tõesti ka ise nägi ja kuulis. Tõigad, mida isik teab asetleidnud olevat teiste isikute juttude alusel, tuleb protokollis selgelt piiritleda. Seda on menetlejad ka mitmest protokollist nähtuvalt teinud (nt „*Töökaaslane R ütles, et meesterahval oli käe peal ka tätoveering, mida mina aga ei näinud.*“; „*Üks naistest ütles, et mehel oli nina seljal plaaster.*“).

3.4.3 Kahtlusaluse põhised tegurid

Tajutud objekti tunnused on valdavalt ülekuulamise protokollides kajastatud kannatanu või tunnistaja ütlustes. On ilmselge, et sellele juhib menetleja eraldi ka ülekuulatava tähelepanu, vajadusel küsib ise täiendavaid küsimusi isiku kirjelduse osas. Muudetavate kahtlusaluse põhiste tunnuste osas võib väita, et need ei mõjuta eriti isiku äratundmist. Kui isik on äratundjale meelde jäänud, siis näiteks juuksevärvi ja -pikkuse muutus ei mõjuta isiku äratundmist. Ülekuulamisel on kannatanu kirjeldanud naisterahvast kui värvitud blondiini. Äratundmisel on tõenäoliselt isik esitanud äratundjale vana foto järgi. Olenemata sellest ütleb kannatanu, et tunneb fotol nr 2 isiku ära - "*See on kindlasti S-nimeline isik. Tunnen ta ära. Praegusel hetkel on naisterahval heledad ja lühemad juuksed.*"

3.4.4 Keskkonnategurid

138 Krüger, U. Kriminaalmenetlus: tõendamine kohtueelses menetluses. Üldkäsitlus. Sisekaitseakadeemia. Tallinn 2007, lk 25.

Äratundmiseks esitamisele eelneva ülekuulamise eesmärk on muu hulgas välja selgitada tajutud objekti tunnused ja tajumistingimused võimalikult täpselt. Samas ei ole ülekuulamise ega äratundmiseks esitamise protokollis eraldi fikseeritud tajumistingimusi, äärmisel juhul on kannatanu või tunnistaja ise maininud, et väljas oli pime või tulenevalt sündmuse aset leidmise ajast saab teha järeldusi tajumistingimuste osas. Kuna tajumistingimused võivad märkimisväärselt mõjutada isiku hilisemat äratundmist, siis oleks otstarbekas fikseerida need ülekuulamise protokollis. Piisaks ka sellest, kui ülekuulatavale esitatakse täiendavaid küsimusi selles osas ja märgitaks vastused ülekuultava ütlusena. Taktikaliselt on soovitatav luua äratundmiseks esitamisel sarnased tajumistingimused nagu olid äratundjal tajumise ajal. Seda enam oleks otstarbekas need tingimused ka fikseerida.

Maksimaalne vahe sündmuse ja ülekuulamise vahel on olnud 523 päeva ning sündmuse ja äratundmiseks esitamise vahel 543 päeva. Keskmise ajavahemik sündmuse ja ülekuulamise vahel on $M = 45$ päeva ($SD = 94$, ulatus 0 kuni 523 päeva). Keskmise ajavahemik sündmuse ja äratundmiseks esitamise vahel on $M = 68$ päeva ($SD = 110$, ulatus 0 kuni 548 päeva). Nagu eelnevalt selgus võib ajaline viivitus sündmuse ja uurijale täpse kirjelduse andmise vahel mõjutada ütluste kvaliteeti. Uuringute alusel annavad tunnistajad vähem isikukirjeldusi pikema sündmuse toimumise ja meenutamise ajavahemiku järel. Samas juhul, kui sündmuse ja äratundmiseks esitamise vahele jäi 543 päeva, on kannatanu isiku hoolimata pikast ajavahemikust ära tundnud. Tunnistaja väidab äratundmisel esitamisel: "*Minule esitatud fotodelt tunnen kindlalt ära number 1 all oleval fotol kujutatud noormehe. Tunnen ta ära nina, pilgu, juuste ja näokuju järgi. See on see noormees, kelle kohta ma, kui suure noormehe kohta, ütlesin.*" Antud juhtumi puhul väitis aga kannatanu, et oli kahtlustatavat näinud ka varasemalt sündmuskoha lähedal, see võis soodustada sellise pika ajavahemiku jooksul isiku meenutamist. Teisest küljest võis see olla ka kallutatav tegur, kuna kannatanu oli seda isikut korduvalt näinud ning mälu pilt võis olla seetõttu asendunud.

Oluline on ka see, kas äratundja sündmuse ja ülekuulamise või äratundmiseks esitamise vahelisel ajal vahetas kellegagi tajutu kohta muljeid, kuna sellega võis kaasneda muljete segunemine. Ühel analüüsitud juhtudest oli kannatanuks noormees ning tunnistajateks kannatanu klassivennad. Esimesena kuulati üle üks tunnistajatest ja temale esitati äratundmiseks kahtlustatav J. Tunnistaja tundis isiku ära ning andis järgmise ütluse: "*Ühe tundmatu noormehe nimi oli J, ta tutvustas mulle ennast enne kui tahtis peole saada. J ütles, et ta elab Tallinnas Pirital. Saime teada J isiku*

Rate.ee-st." Sündmus toimus 14.10.2006, esimene tunnistaja kuulati üle alles 26.10.2006. Viis päeva hiljem kuulati üle teised kaks tunnistajat ning neile esitati sama kahtlusalune äratundmiseks. Kõik kolm tunnistajat tundsid rivis ära J-nimelise isiku, kes ründas kannatanut. Antud juhul võib olla küsitav tõendi usaldusväärsus, kuna tunnistajad on eelnevalt nii omavahel muljeid vahetanud, kui ka suhtlusportaalist isikut vaadanud. Selle tulemusel võis tegelik mälu pilt süüdlasest asenduda hoopis suhtlusportaalist saadud isiku kuvandiga.

Üksteisest sõltumatult läbiviidud identifitseerimine kahe või enama äratundja poolt tõstab äratundmiseks esitamise tõendiväärtust oluliselt. Oluline on just see, et äratundmiseks esitamised oleks teineteisest sõltumatud. Ühel analüüsitud juhul kuulati üle kannatanu ja viis tunnistajat, kes kõik olid ühest tutvusringkonnast. Sündmus toimus 04.04.2007, kannatanu ja üks tunnistajatest kuulati üle 16.04.2007 ning vahetult pärast ülekuulamist esitati neile kahtlustatav äratundmiseks foto järgi. Teise tunnistaja osas viidi samad uurimistoimingud läbi 20.04.2007 ning viimase kolme tunnistaja osas 30.04.2007. Kõikidele äratundjatele esitati üks ja sama fototabel. Järgnevalt on märkimisväärne äratundja enesekindluse muutumine. Kannatanu, kellele esitati kahtlustatav esimesena äratundmiseks, ütleb: *"Fotol nr 3 on mind löönud noormehele sarnane noormees, kuid võin isikus eksida, ma noormeest väga hästi ei näinud."* ning esimene tunnistaja ütleb: *"Fotol nr 1 kujutatud isik on kõige sarnasem r-i löönud isikule."* Viimase tunnistaja enesekindlus on aga tunduvalt kõrgem: *"Fotol nr 1 kujutatud isik on BMW juht, kes lõi R-i 04.04.2007, olen selles täiesti kindel."* Samas viitasid kõik isikud just fotol nr 1 olevale isikule, mis võib olla tõendiks, et tegemist oligi kurjategijaga. Kuna aga äratundjate näol oli tegemist sõpradega ning uurimistoimingute vahele jäi teatud ajavahemik ning kõigile esitati üks ja sama fototabel, seab see tõendi usaldusväärsuse kahtluse alla. Soovituslik oleks võimalusel viia uurimistoimingud kõikide tunnistajate osas läbi ühel ajal ning kui see osutub võimatuks, siis peaksid iga tunnistaja osas moodustama spetsiaalselt tunnistaja ütlustele tugineva isikute rivi.

3.4.5 Silmatorkava erinevuse kallutus

Tunnistaja ütluse kohaselt on isikud fotol nr 1 ja nr 3 sarnased noormehele, kes võttis kannatanult telefoni, isikud on sarnased silmade poolest, kuid isik fotol nr 3 on tunnistaja ütluse kohaselt liiga pikka kasvu. Kui võrrelda isikute pikkusi, siis kahtlustatav on 175 cm pikk, kuid isikud fotodel 2 ja 3 on ca 190 cm pikad. Seega eristub kahtlustatav kontrollgrupi objektidest oma pikkuse poolest

ning see asjaolu võis suunata tunnistajat valima isiku nr 1. Tegemist on silmatorkava erinevuse kallutusega.

Teises kriminaalasjas läbi viidud äratundmiseks esitamisel ütleb kannatanu, et fotol nr 3 kujutatud isik on sarnane teda rünnanud isikule näoovaali, põskede ja silmade järgi, kuid ei saa väita, et see on isik, kes ründas. Samas väidab kannatanu, et ülejäänud 2 inimest fotodel nr 1 ja 2 ei sarnane ründajaga üldse.

Ühel juhul tundis kannatanu äratundmiseks esitatud naisterahva ära näokuju järgi, pikkuse järgi ja selle järgi, et tal oli vasakul käsivarrel tätoveering. Äratundmiseks esitatud isikute fotodelt on näha, et ainult keskmine naisterahvas on paljaste käsivartega ja ühel käsivarrel on näha tätoveeringut. Teisel juhul on tunnistaja tundnud ära kodaniku fotolt nr 1 näokuju ja sünnimärkide järgi. Eelneval ülekuulamisel tunnistaja sünnimärke ei nimetanud, kuid vaadates äratundmiseks esitatute fotosid võib väita, et tegemist on eritunnusega, isikul on silmatorkavad sünnimärgid näopiirkonnas.

3.4.6 Riietusepõhine kallutus

Eelneval ülekuulamisel nimetasid ülekuulatavad 59 juhul isiku tunnuseks riidetust. Samas ära tunti isik 6 juhul riidetuse alusel. Ühel juhul on tunnistaja eelnevalt kirjeldanud isikut kui kleenukest poissi, kellel oli kaitsevärvides puhvis jope seljas. Äratundmiseks esitamisel tundis tunnistaja noormehe ära näojoonte, silmade ja nina järgi, kuid nimetas ka seda, et tema meelest oli noormehel sel õhtul ka sama jope seljas nagu pildil, mis esitati äratundmiseks. Vaadates äratundmiseks esitatud pilte selgub, et kaitsevärvides jope on seljas vaid kahtlusalusel. Teises kriminaalasjas tundsid nii kannatanu kui kaks tunnistajat isiku muu hulgas ära jope järgi. Valgehallikirjukirju jope oli seljas vaid kahtlusalusel. Samuti on kannatanu äratundmisel isiku fotol nr 1 ära tundnud järgmistel tunnustel: kongus nina, soeng, tumedad juuksed, tume pusa. Kuigi kõikidel rivi liikmetel oli fotol seljas tume pusa, oli isikul fotol nr 1 ainukesena tume kapuutsiga pusa, millel oli valge logo ees. Eelneval ülekuulamisel oli kannatanu väitnud, et isikul oli seljas justnimelt kapuutsiga tume pusa ning pusa seljaosas oli mingi hele märk või logo. Kuigi äratundmiseks esitamisel oli isikul pusa ees valge logo, võis see siiski kallutada kannatanud valima just fotol nr 1 kujutatud isik. Tegemist on ilmselgete kallutusvigadega ning menetleja, olles eelnevalt tuttav ülekuulamisel antud ütlustega, oleks pidanud selliseid kallutusvigu vältima.

3.4.7 Äratundmiseks esitatud rea ja esitamismeetodi kallutus

Kuna Eesti KrMS lubab vaid samaaegset äratundmiseks esitamist, siis ei ole võimalik võrrelda samaaegse ja järjestikuse äratundmiseks esitamise tulemusi praktikas. Toetudes välisuuringutele võib aga väita, et mida vähem tõendatud on kahtlustatava süü muude tõenditega, seda enam peaks kasutama järjestikust äratundmiseks esitamise rivi. See vähendab valeidentifitseerimise tõenäosust märgatavalt.

Samaaegne valikäratundmine toob kaasa suurema valimissageduse kui järjestikune rivi. Tulenevalt analüüsitud juhtumitest, kalduvad äratundmiseks esitamise tulemused äratundmise poole, mis võib seisneda ka pigem kellegi valima kaldumises samaaegse esitamise puhul. Isik tunti ära 70 juhul (77%) ning ei tuntud ära 21 juhul (23%). Kui samaaegselt esitatud rivi puhul on kurjategija ravis esindatud, siis ei ole üllatav, et see isik sarnaneb ka kõige enam tunnistaja mälupeeldiga. Samas, kui kurjategija ei ole ravis esindatud, suurendab relatiivne hindamine vale valiku tõenäosust, sest kaldutakse igal juhul kedagi valima ning selle tulemusel valitakse kurjategijaga kõige sarnasem rivi liige.

Sellest tulenevalt oleks mõistlik viia kriminaalmenetluse seadustikku sisse muudatus, mis annaks menetlejale õiguse vastavalt vajadusele otsustada, millise äratundmiseks esitamise viisi kasuks otsustada. Järjestikuse äratundmiseks esitamise rivi täielik välistamine ei ole kooskõlas õiglase menetluse põhimõttega. Kui äratundmiseks esitamise vajaduse üle otsustab menetleja, siis peaks menetlejal olema ka otsustusõigus sobivaima esitusviisi osas.

KrMS § 81 lg 4 sätestab, et vajaduse korral esitatakse isik äratundmiseks foto järgi. ENSV KrPK kehtimise ajal oli fotode alusel äratundmiseks esitamine lubatud väga erandlikel juhtudel, 1997. aastal kehtinud koodeksis asendus „väga erandlik“ erandjuhuga ning hetkel kehtiva seadustiku järgi esitatakse isik, asi või muu objekt vajaduse korral äratundmiseks foto, filmi või heli- või videosalvestise järgi. Praktika kohaselt esineb vajadus esitada isik äratundmiseks foto järgi 88 (94,5 %) juhul; vahetuid isikute rivisid kasutati harva, analüüsitud juhtumite puhul vaid viiel korral (nendest kahel korral esitati isikud läbi peegelklaasi ehk kasutati varjatud äratundmiseks esitamist).

Isiku äratundmiseks esitamisel foto vahendusel on vaja arvestada sellega, et see raskendab oluliselt objekti äratundmist, kuna foto on tasapinnaline, mõõtudelt originaalist erinev, staatiline ja ei kajasta kõiki objekti tunnuseid kogu mahus. Samas säästab fototabelite koostamine võrreldes sarnaste isikute rivi moodustamisega aega. Menetlejate kasutuses on sadu fotosid, mida saab kombineerida moodustamiseks sarnaste isikute piltidega fototabeleid.

Kui isik esitatakse äratundmiseks foto järgi ei või kahtlustatava foto olla selgelt eristatav, muu hulgas ei või olla tunnuseid sellele, et tegemist on kinnipeetu fotoga. Mitmel juhul olid äratundmiseks esitatud fotod nii formaadilt kui taustalt erinevad. Esines juhtumeid, kus üks foto oli tehtud ukse taustal, teised valge seina taustal. Isik valis just erineva taustaga pildil oleva isiku, kuid ei olnud kindel, kas tegemist on sama isikuga, keda oli varasemalt kuriteoga seonduvalt tajunud. See, et üks foto erines teistest, võis mõjutada äratundmist ning sellist olukorda tuleks vältida.

KrMS § 81 lg 2 võimaldab isiku, asja või muu objekti äratundmiseks esitada koos vähemalt kahe sellega sarnase objektiga. Analüüsitud äratundmiseks esitamistest moodustati rivi minimaalselt lubatud objektide kogumist. Kontrollitav identifitseeritav objekt esitati äratundmiseks koos kahe sarnase isikuga 96,7 % juhtudest. Juba 1965. aasta ENSV KrPK kommentaaride kohaselt oli soovitatav moodustada äratundmiseks esitamise rivi minimaalse segajate arvuga juhul, kui äratundja näol oli tegemist väsinud isiku, lapse või vaimselt vähearenenuga. Ometi moodustatakse ka praegusel hetkel enamjaolt kolmeliikmelised rivid. Arvestades asjaolu, et isikud esitatakse äratundmiseks valdavalt fotode järgi, võiks eeldada, et menetleja kasutuses olevatest fotodest vähemalt viie kahtlusalusega sarnase isiku foto leidmine ei tohiks ületamatuid probleeme valmistada.

Kui kuriteo pani toime mitu isikut ja tabatud on mitu kahtlusalust, siis tohib äratundjale korraga esitada vaid ühe kahtlusaluse. Seda nõuet oli mõnel korral rikutud ning äratundjale oli ühes ravis esitatud mitu kahtlusalust.

Üldiselt ei ole soovitatav ka kasutada ravis kontrollgrupi objektidena uurimisasutuse töötajaid, sest nemad käituvad sellises olukorras teisiti, kui tavakodanikud ja kahtlusalune. Eeldatavasti on nii kahtlusalune, kui ka isik, kelle jaoks on äratundmiseks esitamise protseduur midagi tavatut,

uurimistoimingu läbiviimisel närvilisemad. Uurimisasutuse töötajale on aga see tavapärane olukord ja tal on kindlus, et kui temale osutatakse, siis sellel ei ole mingeid tagajärgi tema jaoks. Tavapäraselt ei võimalda äratundmiseks esitamise protokollid saada informatsiooni selle kohta, kes on kontrollgrupi objektid. seda teavad vaid menetlejad ise. Protokolle analüüsid ilmnes aga juhuse läbi, et menetlejad siiski kasutavad segajatena ka oma töötajaid, kuna üks segajatest oli töö autorile tuttav.

Kui vaadata seda, kas kahtlustatav sai ise valida oma positsiooni äratundmiseks esitamise reas või tegi seda uurija, siis 10 juhul sai seda teha isik ise, valides kõige rohkem positsiooni 2 (5 korda, paremalt lugema hakates), positsioone 1 ja 3 valiti kaks korda ning positsiooni 4 üks kord. Kui protokollis oli kirjas, et isik ei saanud ise valida positsiooni või polnud positsiooni valiku kohta märget, siis menetleja eelistas panna kahtlustatava positsioonile 1 (37 korda), järgmisena positsioonile 2 (22 korda), 3 (19 korda) ja 4 (üks kord). Seega võib siin kokkuvõtteks öelda, et kahtlustatav ise eelistas positsiooni 2 ja menetleja positsiooni 1. Samas, kuna valiku ise positsiooni valida tegid ainult 10 isikut, siis selle tulemuse põhjal väga põhjanevaid järeldusi teha ei saa.

3.4.8 Küsitlusest lähtuv kallutus

Menetlejat kaldutakse pidama asjast huvitatud isikuks. Kuigi menetleja osas ei pruugi leiduda tema taandamiseks põhjust andvaid asjaolusid, peetakse menetlejat siiski sedavõrd menetluse tulemustest huvitatud isikuks, et ei välistata tema kõrvalekaldumist objektiivsusest menetluse läbiviimisel.¹³⁹ Seetõttu on eriti oluline, et menetleja peab selle, mis talle teatavaks saab, suutma teha objektiivselt tajutavaks kõigile. Menetleja peab vormima oma teadmistest tõendi.

Äratundmiseks esitamise protokollidest oli algselt plaanitud uurida ka asjaolu, kas menetleja on teadlik kahtlustatava isikust ravis. Analüüsitud äratundmiseks esitamise protokollid sellist teavet koguda ei võimaldanud. Kuna ülekuulamine viidi sageli läbi vahetult enne äratundmiseks esitamist, on üsna tõenäoline, et menetleja oli teadlik kahtlusaluse isikust. Sellisel juhul võib menetleja tunnistaja ütlusi vormistades neid teadlikult või alateadlikult ümber sõnastada. Selline soov on seda suurem, mida enam on menetlejas väljakujunenud oma subjektiivne arvamus

¹³⁹ Krüger, U. Kriminaalmenetlus: tõendamine kohtueelses menetluses. Üldkäsitlus. Sisekaitseakadeemia. Tallinn 2007, lk 28.

toimunust ning sellest, kes on kuriteo toimepanija. Menetleja jaoks on kõik piisavalt selge ning sellises olukorras tuleb kõik ka „selgelt“ kirja panna. Selle tulemusel võib muutuda äratundja ütlus „isik on kõige sarnasem“ muutuda ütluseks „tunnen isiku ära“.

Sageli püüavad menetlejad enda tööd kergendada sellega, et vormistavad eelnevalt sobiva protokoll põhja, trükkivad selle välja ja täidavad lahtrid hiljem uurimistoimingu käigus. Üks äärmuslikum näide selles osas oli äratundmiseks esitamise protokoll, milles menetleja oli tunnistaja jaoks välja trükkunud põhja, milles oli trükitud lause „*Kõige sarnasem nendest fotodest tundub mulle nr fotol olev meesterahvas.*“ Antud juhul on tegemist tunnistaja otsese suunamisega igal juhul kedagi valima ja mitte valima konkreetselt kurjategija, vaid kurjategijaga kõige sarnasem isik. Menetleja ei tohiks kirjalikult ega ka suuliselt suunata äratundjat valima kõige sarnasem isik, vaid ta peaks äratundjal paluma selgitada, kas ta tunneb kuriteoga seotud konkreetse isiku ära või mitte. Oluline on äratundjale selgitada ka seda, et isikut ei pruugi ravis olla, olenemata sellest kui veendunud menetleja ise kurjategija ravis viibimises on. Viimasena nimetatud asjaolu kohta ei õnnestunud protokollidest kahjuks teavet saada. Kui uurimistoimingut ei salvestata, siis ainult protokoll põhjal ei ole kahjuks võimalik äratundja tahtliku või tahtmatu mõjutamise kohta järeldusi teha. Selles osas on välisuuringutes sageli soovitatud uurimistoiming salvestada videokaameraga. See on ühest küljest distsiplineeriv vahend menetlejale, kuid teisest küljest ka kaitsevahend alusetute süüdistuste eest.

Laste puhul on menetleja juhised eriti olulised. Lapsed on kergemini mõjutatavad nii suunamise osas kui ka emotsionaalselt. Kriminaalasjas, kus isik esitati äratundmiseks 10-aastasele koos 2 objektiga ei tundnud tunnistaja isikut ära. Täiendaval ülekuulamisel selgus, et tunnistaja tundis esmasel äratundmiseks esitamisel tegelikult fotol nr 3 isiku ära, kuid kartis seda politseile öelda. Samuti kalduvad lapsed sageli fantaseerima või liialdama. Ühel juhul väitis 14-aastane kannatanu esmasel ülekuulamisel, et ründaja ähvardas teda noaga. Hiljem selgitas kannatanu: "*Kui nad tulid meie juurde, siis keskmine hakkas minu käest mobiili küsima, et helistada. Keskmine poiss ütles, et annavad mulle peksa. Mina lihtsalt ehmun ja ise andsin neile telefoni. Keegi ei ole mind ähvardanud. Olin ehmunud ja ütlesin emale noast, et ta ei sõimaks mind. Tegelikult nuga ei olnud ja keegi ei ole mind peksnud.*" Kui kannatanu poleks hiljem oma ütlusi parandanud, oleks süüdistatav võinud saada alusetult karmima karistuse.

3.5 Formaalsed puudused

Formaalsed puudused ei too endaga tavapäraselt kaasa süütu isiku süüdimõistmist, kuid sellised puudused võivad mõjutada tõendi usaldusväärsust ja lubatavust. Järgnevalt on kajastatud silma jäänud vormilised puudused äratundmiseks esitamise protokollides, mis tekitasid kahtlust uurimistoimingu tõsiseltvõetavuses.

Ühel juhul oli äratundmiseks esitamise protokollis märgitud, et äratundmiseks esitatud objekt paiknes teiste objektide hulgas fototabelis fotol nr 3. Eelnevalt on aga märgitud äratundmiseks esitatu taha käsikirjaliselt number 2. Kriminaaltoimikust üldiselt nähtuvalt oli kahtlustatav positsioonil 2 ning tunnistaja on tundnud ära isiku fotol nr 2. Varasemalt on viidatud Riigikohtu seisukohale, et olukorras, kus menetleja jätab menetlustoimingu protokollis tehtud parandused või ülekirjutused õiendamata, kuupäevastamata ja allkirjastamata, seab see äratundmiseks esitamise tulemina koostatud protokollides sisalduva tõendusliku teabe usaldusväärsuse tõsise kahtluse alla. Kuna äratundmiseks esitamise protokoll sisaldab tõendi põhisisu ja fototabel on protokollis täiendavaks lisaks, siis leiab töö autor, et juhul, kui protokollis on märgitud, et kahtlusalune on fotol nr 3 ja tunnistaja kirjutab protokollis, et tunneb ära isiku fotol nr 2, siis selline protokoll ei oma tõenduslikku tähendust ning on lubamatu.

Paaril juhul oli objektide sarnasuse kirjeldusse märgitud „kolme tütarlapse fotod“, kuid tegelikkuses esitati äratundmiseks kolme noormehe fotod. Samuti esines vastupidiseid juhuseid, kus protokollis oli kirjas, et esitatud oli kolme meesterahva fotod, kuid tegelikkuses oli protokollile lisatud fototabel kolme naisterahva fotoga. Varasemalt on viidatud Tartu Ringkonnakohtu seisukohale, et kui äratundmiseks esitamise vormistamise protokollides on trükitehnilist laadi eksimused, siis see asjaolu ei sea kahtluse alla äratundmiseks esitamiste toimumist ja tõenduslikku sisu.

KrMS § 1 lg 1 sätestab, et kriminaalmenetluse keel on eesti keel. KrMS § 144 lg 1 kohaselt koostatakse menetlusdokument eesti keeles. Sama sätte järgi võib kriminaalmenetlus menetleja, menetlusosaliste ja kohtumenetluse poolte nõusolekul toimuda ka muus keeles, kui nad seda valdavad. Vaatamata sellele tuleneb kommenteeritava paragrahvi lõikest 1 üheselt, et menetlusdokument tuleb koostada eesti keeles või see tuleb tõlkida eesti keelde juhul, kui

dokument on koostatud muus keeles.¹⁴⁰ Seega peavad kõik menetluskirjeldused kriminaalmenetluses olema eestikeelsed või vähemalt eesti keelde tõlgitud. Sellest olenemata tuli ette protokolle, milles tunnistaja või kannatanu ütlused olid eesti keelde tõlkimata. Mõnel juhul puudusid ülekuulamise protokollides ülekuulatava ankeetandmed, kuigi KrMS § 146 lg 1 p 5 kohaselt on need kohustuslikud. Samuti puudusid kohati uurimistoimingu algus- ja lõpuaeg, mille kirja panemist nõuab KrMS § 146 lg 1 p 7. Lisaks sätestab KrMS § 81 lg 6 teine lause, kui äratundja eitab samasust või sarnasust, tehakse talle ettepanek selgitada, mille poolest talle esitatud objekt või objektid esinevad uuritava sündmusega seotud objektist. Samuti on meetoodilistes juhendites kirjas, et kui äratundja väidab, et üks isikutest on varem tajutuga sarnane, kuid ta ei ole kindel, kas on tegemist sama isikuga, siis lastakse tal kirjeldada, millised tunnused on sarnased ja millised tunnused on erinevad. Kui äratundja väidab, et esitatud isikute hulgas ei ole tema poolt varem kuriteoga seoses tajutud isikut, siis päritakse, mille põhjal ta sellise järelduse teeb. Sellist kirjeldust ei õnnestunud ühestki äratundmiseks esitamise protokollist leida ja ilmselt sellist selgitust äratundjalt ka ei küsita. Kui isik teatab, et ta ei tunne esitatud isikute seast kedagi ära, siis sellega uurimistoiming ka lõpetatakse. Seega on küsitav sellise sätte otstarve, kui seda praktiliselt kunagi ei kohaldata.

Mitmel korral ilmnis, et menetlejad ise ei ole teadlikud äratundmiseks esitamise spetsiifikast. Isiku äratundmiseks esitamine on suunatud isiku identifitseerimisele ning äratundmiseks esitatud objektid on äratuntav objekt ja kontrollgrupi objektid. Seega esitatakse äratundmiseks isik ning vastavasse lahtrisse protokollis peaks märkima isikute nimed ja isikukoodid. Menetlejad olid aga korduvalt märkinud, et äratundmiseks esitatakse kolme sarnase isiku fotod või fototabel. Sellest tuleks järeldada, et äratundmiseks esitati mitte isik vaid ese/dokument ja identifitseerida tuli foto kui kuriteoga seotud objekt.

Ühes kriminaalasjas oli ülekuulamise protokollidele lisatud fototabelid. Ülekuulamisel on tunnistajatele esitatud fototabel ning sisuliselt on viidud läbi äratundmiseks esitamine, kuid äratundmiseks esitamist eraldi protokollitud ei ole. Ülekuulamise protokollis on märgitud tunnistaja ütlus: „*Mulle esitatud fotodel mina ei tundnud ära ühtegi poissi. Kuid tahan öelda, et ma eriti nende suunas ei vaadanud, ise ehmun sinatuke, seepärast ei tunne neid ära. Nende seljas olid tumedad riided.*“ Samuti oli kannatanu ülekuulamise protokollile lisatud fototabel.

¹⁴⁰ Kergandberg, Pikamäe, lk 382, § 144 komm 2.

Kannatanu ütleb ülekuulamisprotokollis: „*Mina ei tunne poissi nimega IJ. Fotol teda ära ei tunne.*“ Protokollide koostamine on menetlustoimingu läbiviimisel kohustuslik. Siit võib taas järeldada, et äratundmiseks esitamise teel saadud tõendile omistatakse pigem süüstav funktsioon. Kuna tunnistaja ja kannatanu ei tundnud isikuid ülekuulamisel fotode alusel ära, ei pidanud menetleja eraldi protokollide vormistamist vajalikuks, kuna sellel ei olnud tema arvates nagunii tõendi väärtust. Protokollide vormistamata jätmisel on tegemist menetlusnormi rikkumisega ning vastavat tõendit ei saa hilisemas kohtumenetluses arvestada. Samas võib isiku mitteäratundmine olla teisest küljest ka süüst vabastav tõend ning protokollide nõuetekohane vormistamine oleks samm õiglase kohtumenetluse poole, milles arvestatakse ka kahtlusaluse süüd välistavaid tõendeid.

Äratundmiseks esitamise protokollile kohaldatakse ka KrMS § 146 sätteid. Nimetatud paragrahvi lg 1 kohaselt täiendavad protokollide lisad selle näitlikustamise eesmärki.¹⁴¹ Analüüsitud protokollide puhul tuli korduvalt ette juhuseid, kus otseselt protokollide ei olnud märgitud äratundmiseks esitatute nimesid ja positsioone. Need andmed olid märgitud lisatud fototabeli tagaküljele. Sellisel juhul on fototabel pigem protokollide põhiosa, sest ilma selleta ei anna äratundmiseks esitamise protokoll uurimistoimingu kohta piisavalt ülevaatlikku informatsiooni.

Nagu eelnevalt äratundmiseks esitamise protokollide käsitlevas alapeatükis märgitud, peaks äratundmiseks esitamise toimingus osalenu protokolliga tutvumine olema menetlejat distsiplineerivaks ja vigu parandavaks teguriks. Paraku näitab praktika, et menetlustoimingu osalenud isikud ei ole protokolliga tutvumisel kuigi põhjalikud. Nad libistavad protokollist pilgu üle või küsivad kohe, kuhu ja mismoodi tuleb protokollile alla kirjutada. Harva, kui tutvujad protokollide kaasamõtlevalt algusest lõpuni läbi loevad. Oleks hea, kui menetleja ise juhiks tutvujate tähelepanu protokollide hoolsale läbilugemisele. See parandaks kindlasti protokollide formaalset kvaliteeti.

¹⁴¹ Kergandberg, Pikamäe, lk 386, § 148 komm 1.

KOKKUVÕTE

Õigusemõistmise üldiseks ja ülimaks eesmärgiks on kuriteo toimepanemises süüdi oleva isiku vastutusele võtmine ja tagamine, et ühtki süüüt inimest ei mõistetak süüdi. Kohtueelse menetluse ülesandeks on aidata kaasa esimese eesmärgi saavutamisele, kuid veelgi olulisem on takistada olukorda, kus kahtlustatava või süüdistatava suhtes rakendatavaid meetmeid on kohaldatud süütu inimese suhtes.

Selleks, et tegeleda tõendamisele kuuluvate asjaoludega täies ulatuses ja sügavuti, peab menetleja esmajärjekorras omama tõenditega sisustatud veendumust selles, et ta tegeleb „õige“ inimesega. Äratundmiseks esitamise läbiviimise eesmärgiks on teha muu hulgas kindlaks kuriteosündmusega seonduv isik. Äratundmise kui toiminguga abil püütakse tuvastada, kas äratundmiseks esitatud isik on see sama isik, keda tunnistaja, kannatanu või ka kahtlustatav tegelikult kuriteoasjaolude tajumisel nägi ja keda ta eelnevalt on kirjeldanud ülekuulamisel.

Eesti kohtupraktika kohaselt suhtutakse äratundmiseks esitamise teel saadud tõendisse enamasti kui süüstavasse tõendisse. Kohtulahendites on harva mainitud äratundmiseks esitamist, kui isikut ei ole ära tuntud. Samas oleks see edukalt kasutatav kaitsjapoolse tõendina, kui isikut ei tunta ära. Analüüsi tulemusel selgusid ka mitmed puudused uurimistoimingu läbiviimisel, mis võimaldavad kahelda antud tõendi usaldusväärsuses. Samas on harvad juhud, kus kaitsja on vaidlustanud nimetatud tõendi lubatavust või usaldusväärsust.

Valdavalt kasutatakse äratundmiseks esitamist varavastaste süütegude puhul, samas võib see tuleneda ka asjaolust, et varavastased süüteod on üldiselt kõige sagedasemad registreeritud süüteod. Äratundjad on sagedamini tunnistajad ja kannatanud. Äratundjatest 73% moodustasid mehed ning 27% naised. Äratundjate keskmine vanus oli $M = 25.4$. Äratuntavate hulgast 96% olid mehed ja 4% naised.

Kuigi isikute arv valimis oli suhteliselt väike, et teha põhjanevaid järeldusi, kaldusid tulemused selle poole, et naised tunnevad isikuid paremini ära kui mehed ja täiskasvanud tunnevad isikuid paremini ära kui lapsed.

Tulenevalt äratundmise teel saadud tõendi isikulisusest, allub see mõjutustele ja kallutustele ning sellega võib sagedamini kaasnedagi faktilisi eksimusi. Sellest tulenevalt sai püstitatud kaks uurimisküsimust:

- 1) Kui hästi ja milliste tunnuste alusel tunnistaja äratundmiseks esitamisel isiku ära tunneb ja kuidas see on seotud eelneva isikukirjeldusega?
- 2) Millised tegurid mõjutavad äratundmiseks esitamise tulemust?

Empiirilise uuringu tulemusel selgus, et pigem tuntakse isik äratundmiseks esitamisel ära. Isik tunti ära 70 juhul (77%) ning ei tuntud ära 21 juhul (23%). Uuringud on aga tõestanud, et samaaegne valikäratundmine toob kaasa suurema valimissageduse kui järjestikune rivi, mis omakorda kurjategijat mittesisaldava rivi puhul põhjustab suurema vääridentifitseerimise tõenäosuse.

Ülekuulamisel nimetasid isikud tunnustena kõige enam sugu, järgnesid riietus, kasv, vanus ja näo välimised tunnused (peamiselt juuste värv ja pikkus). Näo sisemisi tunnuseid (silmad, suu, nina) nimetati ülekuulamisel harvem, samas olid näo sisemised tunnused peamiseks äratundmise aluseks. Sellest tulenevalt leidis kinnitust asjaolu, et eelnev isikukirjeldus ja hilisemal äratundmisel nimetatud tunnused on omavahel nõrgalt seotud. Riigikohus on aga asunud seisukohale, et kui eelneval ülekuulamisel ei ole nimetatud tunnuseid, mis võiksid olla isiku hilisema äratundmise aluseks, siis on äratundmiseks esitamise tulemi kontrollimine praktiliselt välistatud. Töö autor asub seisukohale, et ülekuulamisel antud tunnused on vajalikud eelkõige võrreldavate objektide leidmiseks, kuid eelnev kirjeldus ei ole alus äratundmiseks esitamise tulemi kontrollimiseks. Eelnev isikukirjeldus annab alust eeldada, et isik tajus objekti piisavalt kaua, et talletada teatud isikutunnused, kuid need tunnused ei pruugi olla samad, mille alusel kurjategija hiljem ära tuntakse. See on seletatav eelkõige verbaalse ja visuaalse süsteemi erineva töötlusviisiga. Identifitseerimine saavutatakse kiiremini läbi visuaalse liini, sest visuaalne süsteem töötleb andmeid terviklikult. Seega on aegunud ka arusaam, et kui ülekuulata ei oska objekti tunnuseid konkreetselt kirjeldada, ei tule äratundmiseks esitamist läbi viia.

Tajutud objekti tunnuste kirjeldamisele pööratakse oluliselt suuremat tähelepanu, kui objektiivsete ja subjektiivsete tajumistingimuste kirjeldamisele. Kuigi menetlustaktikaliselt on korduvalt rõhutatud tajumistingimuste olulisust, ei kajastatud üheski äratundmiseks esitamisele eelnenud ülekuulamisprotokollis konkreetseid tajumistingimusi. Samuti ei ole fikseeritud kui

kauda ülekuulatatav tajus objekti ja kas ülekuulataval esines tajumismeelte või psüühika kõrvalekaldeid. Vaid paarist protokollist selgus tunnistaja ütlustest tulenevalt alkoholihoobe esinemine. Ülekuulamisel on vaja kindlasti tuvastada ja fikseerida need objektiivsed ja subjektiivsed tingimused, milles tajuti kuriteosündmusesse puutuvat objekti, sest tajumistingimused avaldavad mõju ka tajutu talletamisele ja reprodutseerimisele.

Tegurid, mis mõjutavad äratundmiseks esitamise tulemit, jagunevad äratundjapõhisteks teguriteks ja süsteemiteguriteks. Eesti kriminaalmenetluses arvestatakse võimalike kallutusvigadega üldiselt vähesel määral. Sageli ei ole korrakaitsetöötajad võimalikest mõjutustest üldse teadlikud ning ei oska kallutusvigu vältida. Kuigi eksimusi tajumises, talletamises ja taaseitamisest ei ole võimalik täielikult välistada, on neid siiski võimalik minimeerida ning on ülimalt oluline, et menetlejad oleksid teadlikud võimalikest hälvetest ja teguritest, mis mõjutavad tunnistaja mälu protsessi.

Võimalikest äratundmiseks esitamise tulemust mõjutavatest faktoritest peaks Eesti praktika kohaselt rohkem tähelepanu pöörama tunnistaja enesekindlusele ütluste andmisel. Üldjuhul usuvad korrakaitsetöötajad, et tunnistaja enesekindlus ütluste andmisel võimaldab järeldada ütluste täpsust ja detailsust. Uuringud on näidanud, et kindlus oma mälu tõepärasuses ei seostu äratundja tegelike võimetega, kuid aruande stiil võib mõjutada korrakaitsetöötajaid ja kohtunikku.

Samuti ei arvestata Eesti praktikas asjaoluga, et ühest tutvusringkonnast kannatanu ja tunnistajad võivad omavahel muljeid vahetada, mille tulemusel võib mälu talletunud info muutuda ja seguneda. Analüüsitud protokollidest selgus, et ühe sündmuse asjaolude osas oli kannatanut ja tunnistajaid mõnepäevase vahega ülekuulatud ja seejärel äratundmiseks esitamisele allutatud. Soovituslik oleks võimalusel viia uurimistoimingud kõikide tunnistajate (sh kannatanu) osas läbi ühel ajal. Oluline on ka iga tunnistaja osas moodustada spetsiaalselt tunnistaja ütlustele tuginev isikute rivi.

Sageli ei olnud menetlejad rivi kootamisel arvestanud äratundmiseks esitatud isiku silmatorkava erinevuse kallutusega. Esines juhtumeid, kus isik oli kontrollgrupi objektidest tunduvalt pikem, sageli oli vaid kahtlusalusele omistatav mingi teatud tunnus, mida tunnistaja oli eelnevalt nimetanud. Sellise tunnuse alusel tunti kahtlusalune enamasti ka ära. Kui tegemist on eritunnusega, siis ei mõjuta see äratundmise usaldusväärsus, kui aga on tegemist muudetava

kahtluseluse põhise teguriga (juuksed, habe jm), siis seab selline eristamine äratundmise tulemuse usaldusväärsuse kahtluse alla. Mitmel korral tunti isik ära ka riietuse põhjal (riietuspõhine kallutus). Kuigi tunnistajad nimetasid ülekuulamisel ühe tunnusena mingit kindlat riideeset ning kirjeldasid seda, ei olnud pööranud menetlejad sellele tähelepanu ning esitasid isiku ravis täpselt sama või sarnase riietusemega. Äratundja osutas sellisel juhul ilmselgelt kahtlustatavale. Kui äratundja pöörab peatähelepanu isiku riietusele, on vaja talle selgitada, et riietust võidakse vahetada.

Valdavalt esitatakse isik äratundmiseks foto järgi. Isiku äratundmiseks esitamisel foto vahendusel on vaja arvestada sellega, et see raskendab oluliselt objekti äratundmist, kuna ei kajasta kõiki objekti tunnuseid kogu mahus. Nagu isikute rivi puhul, nii ka fotode järgi äratundmiseks esitamisel ei tohi kahtlustatava foto oluliselt erineda kontrollgrupi objektide fotodest. Arvestades asjaolu, et isikud esitatakse äratundmiseks valdavalt fotode järgi, võiks objekti kogumi moodustada vähemalt kuuest fotost.

Kõige raskemini kontrollitav ja välditav on küsitlejast lähtuv kallutus, kuna sageli võib see olla tahtmatu alateadlik reaktsioon. Samuti võib tunnistaja tõlgendada valesti menetleja mingit käitumist või reaktsiooni, isegi kui sellel tegelikult ei ole mingit tahtliku ega tahtmatut suunavat eesmärki. Selliseid olukordi on praktiliselt võimatu välistada. Taunitav on aga menetlejapoolne tahtlik mõjutamine. Ükskõik kui kindel menetleja kahtlustatav süüs ka ei ole, peab ta jääme uurimistoimingu läbiviimisel objektiivseks ja tagama usaldusväärse tõendi loomise. Menetleja ei tohiks suuliselt ega ka kirjalikult tunnistajale protokollis juba ette ütlushi valmis vormistada. Äärmiselt oluline on äratundjale selgitada, et isikut ei pruugi üldse äratundmiseks esitamise ravis olla. Küsitlejast lähtuv kallutus on minimaalselt olukorras, kus uurimistoimingut läbi viiv isik ise ei ole teadlik, milline rivi liikmetest on kahtluselune.

Varasemad uurimistulemused näitavad selgelt, et järjestikuse ja samaaegse äratundmiseks esitamise tulemused on andnud erinevaid mustreid. Rivi valik ei ole triviaalne ja kahe esitusmeetodi tugevused ja nõrkused on väga olulised. Üldine äratundmise täpsus toetab järjestikuse rivi üliluslikkust. Järjestikune esitlemine julgustab tunnistajat otsustama iga rivi liikme osas, kas vastav isik on või ei ole kurjategija. Lisaks kahjustavad järjestikust äratundmiseks esitamise rivi vähem sellised kallutused nagu erinevused täitja välimuses, riietuses ja kallutavad juhised. Siiski peab arvestama tulemuste osas ka potentsiaalsete muutujatega.

Samaaegne rivi toob kaasa suurema valimissageduse kui järjestikune rivi ja see peegeldub kõrgemas õige identifitseerimise tõenäosuses kurjategijat sisaldava rivi puhul ning kõrgemas vääridentifitseerimise tõenäosuses kurjategijat mittesisaldava rivi puhul. Juhtudel, kui kurjategija on ravis esindatud, on eelistatum samaaegselt esitatud isikute rivi ning sellest tulevalt relatiivne hindamismeetod. Tunnistaja kes rakendab relatiivset hindamise strateegiat, valib rivi liikme, kes on võrreldes teiste rivi liikmetega kõige sarnasem tema mälupeeldile kurjategijast. Kui kurjategija on ravis esindatud, siis ei ole üllatav, et see isik sarnaneb ka kõige enam tunnistaja mälupeeldiga. Järjestikune rivi loodi spetsiaalselt selleks, et vähendada relatiivsele hinnangule toetumist ja sundida tunnistajat kasutama teist meetodit, absoluutset hindamist. Kasutades absoluutse hindamise strateegiat, võrdleb tunnistaja iga esitatud isikut konkreetselt vaid oma mälupeeldiga. Kui sarnasus mälupeeldi ja rivi liikme vahel ei ole piisavalt tugev, siis tunnistaja ei vali seda isikut. Kuna isikuid esitletakse ühekaupa ja tunnistaja ei tea, mitut isikut esitletakse, on tunnistajal järjestikuse rivi puhul lihtsam lükata tagasi kõik esitatavad isikud. Selline seaduspärasus põhjustab järjestikuse rivi puhul madalama valikusageduse. Madalam valikusagedus omakorda põhjustab madalama õige identifitseerimise määra kurjategijat sisaldava järjestikuse rivi puhul, sest on üsna vähetõenäoline, et isik sarnaneb mälupeeldiga täielikult, kui puudub võimalus võrrelda teda teiste isikutega.

Tulenevalt eelnevast peaks olema menetlejal võimalus otsustada, kas valida isikute samaaegse esitamise meetod või järjestikuse esitamise meetod. Kui isiku süü on teiste tõenditega nõrgalt tõendatud, oleks õiglasem kasutada järjestikust äratundmiseks esitamist. Hetkel kehtiva regulatsiooni kohaselt ei ole Eesti kriminaalmenetluses järjestikuse esitlusmeetodi kasutamine lubatud. Kuigi Eesti õigusteoreetikud on korduvalt käsitlenud järjestikuse rivi eeliseid, ei ole seadusesse käesoleva hetkeni muudatusi sisse viidud.

Uurimistoimingu läbiviimisel on menetlejad küllaltki lohakat, äratundmiseks esitamise protokollides esines palju formaalseid vigu. Formaalsed puudused avaldavad mõju tõendi usaldusväärsusele ja võivad raksemate vigade puhul koguni välistada tõendi lubatavuse. Seetõttu peaksid menetlejad protokollide vormistamisel järgima ka vormilisi nõudeid ning tutvustama protokolliga ka uurimistoimingule allutatud isikutele ja osalistele. Menetleja peaks viimastele enne allkirja võtmist seletama ka protokolliga tutvumise ja toimingu kõikide aspektide korrektse fikseerimise olulisust.

Üldiselt võib väita, et uurimustöö täitis oma eesmärgi. Teoreetilise analüüsi põhjal selgusid olulisemad tunnistaja tajumist mõjutavad tegurid ning empiirilise analüüsi tulemusel selgusid kitsaskohad Eesti kriminaalmenetluses äratundmiseks esitamise toimingu läbiviimisel. Eesti uurimisasutuse töötajad ei ole valdavalt kursis tajumist ja äratundmist mõjutavatest teguritest ning selle tulemusel esineb äratundmiseks esitamise läbiviimisel kallutavaid tegureid.

Eestis puuduvad konkreetsed uuringud vääridentifitseerimise ja alusetult süüdimõistmise seoste vahel. Välisuuringutes on see temaatika laialdast käsitlemist leidnud. DNA analüüsidel põhinevad uuringud on näidanud, et kahtlustatava vale identifitseerimine tunnistaja poolt on üks peamisi väärtalt süüdimõistmise põhjusi kriminaalmenetluses. Käesolevas töös selgus, et äratundmiseks esitamise tulemust mõjutavad mitmed kallutavad tegurid. Sellest tulenevalt vajaks täiendavat uurimist asjaolu, kas ja kuidas on seotud isiku äratundmiseks esitamisel saadud tõend isiku hilisema süüdimõistmisega ning kas võib esineda äratundmiseks esitamise tulemusel saadud tõendi põhjal õigusvastaseid süüdimõistmisi.

Identification of a Person and Factors Affecting It

Summary

Pre-trial proceedings aim is to collect evidence and create other factors for suit at law and the quality of these evidence and reliability is actual. One of the evidence collecting method is presentation for identification. Identification of a person is a criminal act over which necessity decides investigator. Identifying proof is a personal proof and personal proof may not be 100% correct because of the fact that in people's nature is to make mistakes or forget, also affecting a person isn't excluded.

Accuracy of identification doesn't depend only on witness's good will and honesty but is a intricate procedure's bottom line and this process is highly sensitive to external influences. Identifying results over three steps process, over perception, recording and recovery. In every phase may occur variable factors which affect reliability of identification and through this identification's value of evidence.

On identification witness tries to recover what he perceived earlier. The way how identification is conducted is important for reliability of identifying. This investigation act's results are easily affected suggestively and false identifying is impossible to correct later on. It is not possible to repeat identifying because the second influenced identifying doesn't have evidential value.

On aspect of reliability of identifying are important statements which describe person's characteristics. The identifier gives these statements before identifying process. The testimonies will be compared with later on identifying statements and this gives information how reliable the identifying process were.

Based on previous two investigation questions have been raised:

- 1) How well and based on which characteristics witness identifies suspect and how it's connected with earlier description of person?
- 2) Which factors influence identifying results?

Thesis objective is to find out which are identifying evidence's collecting and using problems. Also the aim is to ascertain procedure tactical trends on identifying and to compare Estonian

practice with other foreign country's practices and fields. On writing the thesis has been used mainly identifying literature, legal acts, articles on law filed magazines and studies from foreign countries.

The thesis consists of three chapters. On theoretical part is given overview from identifying idea and preparing process. Also have been shortly reviewed subjects and presumptions. Further the writing concentrates on identifying process. Second chapter deal's with factor which influence identifying, they are divided to factors based on identifier and factors that are based on system. Second chapter also gives overview of main identifying tactics based on foreign country's practice. On third chapter is examined procedure rules and practice's relations. Data analyzing tries to give answer if identifying is conducted according rules and does identifying performs it's task on practice in Estonia. On conflicts author of the thesis gives advice how to improve identification process. On the empirical part of the thesis author collected data from criminal files which had gone through the proceeding process. Empirical part includes 19 criminal files from Harju Country Court's Liivalaia courthouse, which involve 41 identification protocols, and 19 criminal files from Tartu mnt courthouse, which involve 50 identification protocols. Liivalaia courthouse's files were found analyzing previous court solutions and making a random selection. Tartu mnt courthouse's files include all 2008 year's files, except for these in which the witness and the perpetrator knew each other earlier.

Totally have been analyzed 30 files with 91 identifying protocols. Received information is been compared with procedure tactics and are found out problems involving identifying process. Results are taken to base on which author of the thesis gives advice and makes proposals.

Although the sample was a relatively small to make fundamental conclusions, the results tended toward the conclusion that women identify better than men and adults identify better than children. Empirical study showed the tendency to identify the perpetrator form the lineup. The person was identified in 70 cases (77%), and was not identified in 21 cases (23%). Studies have shown, however, that the simultaneous lineup presentation will lead to a greater selection frequency than sequential lineup presentation, which in turn causes a greater likelihood of false identification in case of target-absent lineups.

During the interrogation witnesses mentioned mostly gender, followed by clothing, height, age, and exterior facial features (mostly hair color and length). Internal facial features (eyes, mouth, nose) witnesses rarely mentioned during the interrogation, while the interior features of the face were the primary basis for recognition. As a result, it was confirmed the fact that the previous description of the person and the subsequent recognition of these traits are loosely related.

Factors affecting the identification, are estimator variables and system variables. Often, law enforcement are not aware of any influence at all and do not know how to avoid biases. Although the perception errors of witnesses memories can not be completely eliminate, however, these can be minimized, and it is essential that the law enforcement are aware of possible deviations and the factors that influence the witness memory processes.

Previous research results clearly indicate that sequential and simultaneous identification results give different patterns. The lineup selection is not trivial, and the strengths and weaknesses of these two methods are very important. General recognition accuracy supports sequential lineup supremacy. Sequential presentation encourages the witness to decide for each member of the line, whether a person is or is not the perpetrator. The sequential lineup is less sensitive to biases.

Simultaneous lineup presentation leads to a higher selection frequency than the sequential lineup presentation, and this is reflected in a higher correct identification rate in case of target-present lineups and in a higher false identification rate in case of target-absent lineups. In cases where the perpetrator is represented in a row, are simultaneous lineups preferred.

Based on the previous research, investigators should be able to decide whether to choose the the simultaneous or sequential lineup method. If a person's guilt is proved by other evidence weak, it would be fairer to use sequential lineup presentation. In Estonia's current regulation, there is no sequential presentation method allowed. Although the Estonian legal theorists have repeatedly discussed about the sequential lineup advantage, there are no changes made.

During the conduction of the research activity the processers are kind of disorganized, there are many formal mistakes in the identification protocols. Formal deficiencies have an effect to the reliability of the evident and in some cases might even eliminate the allowance of the evidence.

Overall it is safe to say that this research fulfilled its goal. On the basis of theoretical analysis the most important factors that have an effect on the witness perception became evident and on the basis of empirical analysis outcome it occurs that the deficiency of the identification of a person in Estonia's criminal procedure. Estonian research agency workers are predominantly not familiar with the factors that influence the perception and recognition and as a result there occurs tipping factors.

KASUTATUD ALLIKAD

Kasutatud kirjandus

1. Auväärt, L. Suhtlemine õigusmenetluses. Õppematerjale. Tartu: ÕPS Tartu Ühing 2002.
2. Bachmann, T. Kognitiivse neuroteaduse ja psühholoogia võimalustest valetamise ja varjatud süülise teadmise avastamisel. *Juridica* IV/2007, lk 215 – 228.
3. Bachmann, T. Psühhonoomia juriidilises kontekstis. TÜ Kirjastus 2003.
4. Beaudry, J., Lindsay, R. and Dupuis, P. Procedural Recommendations to Increase the Reliability of Eyewitness Identifications. *Practical Psychology for Forensic Investigations and Prosecutions*. Edited by Mark R. Kebbell and Graham M. Davies. 2006 John Wiley & Sons, Ltd.
5. Eesti Vabariigi Põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne 2012. – Arvutivõrgus: <http://www.pohiseadus.ee/ptk-2/pg-22/> (23.02.213).
6. Kask, K. Comparison of Knowledge of Law Enforcement and Lay People Regarding Eyewitness Testimony. *Juridica International* XVIII/2011, 161 – 172.
7. Kask, K., Bull, R. From Person Descriptions to Interviewing Methods: What Can be Done to Improve Child Witnesses' Testimonies? *Trames*, 2009, 13 (63/58), 2, 95–108.
8. Kergandberg, E., Pikamäe, P. Kriminaalmenetluse seadustik. Komenteeritud väljaanne. 2012: Kirjastus Juura.
9. Kergandberg, E., Sillaots, M. Kriminaalmenetlus. Juura, Tallinn 2006.
10. Koppen, van P. J., Lochun, S.K. 1997 Portraying perpetrators: the validity of offender descriptions by witnesses. *Law and Human Behavior* 21, 661–685.
11. Kriminaalmenetluse koodeks. Väljaandja Justiitsministeerium. Juura, Õigusteabe AS 1997.
12. Kroonberg, R. Isikulise tõendi problemaatika kriminaalmenetluses ja võimalikud lahendused. *Sisekaitseakadeemia toimetised* (8), Tallinn 2009.
13. Krug, K. The Relationship Between Confidence and Accuracy: Current Thoughts of the Literature and a New Area of Research. *Applied Psychology in Criminal Justice*, 2007.
14. Krüger, U. Kriminaalmenetlus: tõendamine kohtueelses menetluses. Üldkäsitlus. *Sisekaitseakadeemia*, Tallinn 2007.
15. Lindmäe, H. Kohtueelne menetlus kriminaalmenetluse seadustiku järgi. *Juridica* VII/2003, lk 579 – 588.
16. Lindmäe, H. Menetlustaktika I. Tartu Ülikool 1995.

17. Mansour, J. K., Beaudry, J. L. Impact of Disguise on Identification Decisions and Confidence With Simultaneous and Sequential Lineups. *Law and Human Behavior*. 2012, Vol. 36, No. 6, 513–526.
18. Raudsalu, V. Eesti NSV kriminaalprotsessi koodeks. Kommenteeritud väljaanne. 1965: Kirjastus „Eesti Raamat“ Tallinn.
19. Sillaots, M. Kohtulik uurimine ja tõendamisvõimalused kriminaalmenetluses. *Juridica VIII/2012*, lk 630 – 631.
20. Steblay, N., Dysart, J., Fulero, S., Lindsay, R.C.L. Eyewitness Accuracy Rates in Sequential and Simultaneous Lineup Presentations: A Meta-Analytic Comparison. *Law and Human Behavior*, Vol. 25, No. 5, 2001, 459 – 473.
21. Wells, G.L. 1978. Applied eyewitness-testimony research: System variables and estimator variables. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36/12, 1546-1557.
22. Öpik, R. Äratundmiseks esitamine. Öpiobjekt 2011. – Arvutivõrgus: <http://stud.sisekaitse.ee/opik/Aratundmiseks%20esitamine/index.html> (11.08.2012).

Kasutatud normatiivmaterjal

23. Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon. – RT II 2010, 14, 54.
24. Karistusseadustik. – RT I, 17.04.2013, 8 ... RT I, 17.04.2013, 2.
25. Kriminaalmenetluse seadustik. – RT I, 03.05.2013, 13 ... RT I, 03.05.2013, 12.

Kasutatud kohtupraktika

26. RKKKo 3-1-1-33-06 (24.05.2006).
27. RKKKo 3-1-1-98-07 (25.02.2008).
28. RKKKo 3-1-1-19-08 (07.05.2008).
29. RKKKo 3-1-1-21-09 (07.05.2009).
30. RKKKo 3-1-1-52-09 (26.06.2009).
31. RKKKo 3-1-1-84-11 (03.11.2011).
32. Tartu RKO 27.11.2006, 1-06-825.

LISA Äratundmiseks esitamise protokoll

Justiitsministri 16. juuli 2008. a määrus nr 39
«Kriminaalasja kohtueelse menetluse dokumentide
näidisvormide kehtestamine»

Lisa 73

(Justiitsministri 31. augusti 2011. a määruse nr 42 sõnastuses)
[RT I 06.09.2011 – jõust. 09.09.2011]-rakendatakse alates 01.09.2011

[menetleja embleemi kujutis]

[menetleja nimetus]

ÄRATUNDMISEKS ESITAMISE PROTOKOLL

kriminaalasjas nr [number]

[kuupäev ja uurimistoimingu koht]

Uurimistoimingu algus: [kellaaeg]

[Menetleja ametniku ametinimetus ja nimi], juhindudes KrMS §-dest 81, 82 ja 146, viis läbi äratundmiseks esitamise:

1. Objekt esitatakse äratundmiseks: [menetlustoimingule allutatud isiku menetlusseisund, nimi ja isikukood või sünniaeg], isikusamasus tuvastatud [dokumendi nimetus vms] abil.
2. Uurimistoimingu osaleb: [protokollija, kaitsja, psühholoog või muu isik, nende nimi ja kontaktaadress].
3. Kasutatud tehnikavahendid: [tehnikavahendi liik ja mark].
4. Vähemalt 14-aastast tunnistajat on hoiatatud, et ütluste andmisest seadusliku aluseta keeldumise ja teadvalt vale ütluse andmise eest järgneb vastutus KarS §-de 318 ja 320 järgi.

(tunnistaja allkiri)

5. Äratundmiseks esitati: [äratundmiseks esitatud isiku, asja või muu objekti nimi või nimetus] koos vähemalt kahe sellega sarnase objektiga:

- a. [sarnase objekti nimi või nimetus]
- b. [sarnase objekti nimi või nimetus]

6. Objektide sarnasuse kirjeldus: [kirjeldatakse, milliste oluliste tunnuste poolest on objektid sarnased]. Äratundmiseks esitatud objekt paiknes teiste objektide hulgas: [kus nimelt].

7. Äratundmiseks esitatud isik valis oma asukohaks: [millise koha].
 8. Äratundjale on tehtud ettepanek vaadata talle esitatud objekti või objekte ja selgitada, kas ta tunneb uuritava sündmusega seotud objekti ära ning kas ta nendib selle sarnasust teiste objektidega või erinevust nendest. Äratundja selgitus: [selgituse sisu, objekti äratundmisel märgitakse, mille järgi ta selle ära tundis].
 9. Protokollis lisad: [koostatud skeem, joonis ning muu näitlik materjal; uurimistoimingu käigus protokollis juurde võetud objektide nimetused].
 10. Märkused protokollis kohta: [märgitakse märkuste sisu või nende puudumine; protokoll loetud läbi isiklikult või loetud ette].
 11. Uurimistoimingus osalejale on selgitatud, et vastavalt KrMS §-le 214 võib kohtueelse menetluse andmeid avaldada üksnes prokuratuuri loal ja tema määratud ulatuses.
 12. Kaitsja on kohustatud hoidma saladuses talle kriminaalmenetluse käigus õigusabi andmisel teatavaks saanud andmeid. Kaitsjal on lubatud kriminaalmenetluse käigus õigusabi andmisel teatavaks saanud andmeid avaldada kaitsealusele. Kaitsealuse kohta käivaid menetluse andmeid võib kaitsja avaldada vaid kaitsealuse nõusolekul ning kui seda nõuavad õigusemõistmise huvid.
 13. Uurimistoimingus osales tõlk, keda on hoiatatud, et oma ülesannete täitmisest alusetu keeldumise ja teadvalt valesti tõlkimise eest vastutab ta KarS §-de 318 ja 321 järgi.
- Uurimistoimingu lõpp: [kellaaeg]
- [menetleja ametliku nimi] [uurimistoimingule allutatud isiku nimi] [tõlgi nimi] [kaitsja nimi]
14. Uurimistoimingust osa võtnud [menetlusseisund ja nimi] keeldus protokollile alla kirjutamast, sest [märgitakse keeldumise põhjus].
- [menetleja ametniku nimi]

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Regiina Lebedeva

(sünnikuupäev: 20.05.1984)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Isiku äratundmiseks esitamine ja seda mõjutavad faktorid“,

mille juhendaja on Kristjan Kask,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tallinnas, 06.05.2013